

İç Savaş ve ‘Sürgün’: Sovyet Topraklarında İspanyollar

Civil War and Exile: Spaniards in Soviet Land

Kubilayhan Erman 

Doç. Dr., Bağımsız Araştırmacı

Özet

Karmaşık dinamikleriyle çok yönlü bir çatışma olan İspanya İç Savaşı, o zamandan beri bazı açılardan İspanya’daki düşüncüyü şekillendirmiş ve bir zamanlar doruğa çıkan kutuplaşma çeşitli tonları ve biçimleriyle miras kalmıştır. İç Savaş’tan ve sonrasındaki Franco rejiminden kaçan İspanyolların zorunlu göçü, Cumhuriyet rejiminin meşru otoritesini destekleyen insanların toplumsal hafızasını besleyen önemli bir faktör olmuştur. Anavatandan uzakta bedeller ödeyerek hayatta kalmak genel anlamda sürgünlerin sınırlarını aşmakla birlikte, birçoğu davaya bağlı kalarak mücadelelerini yabancı bir ülkede sürdürmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği, bir ideolojik kutup olmasıyla ve II. Dünya Savaşı esnasında Franco’nun askerleri tarafından takviye edilen Alman Silahlı Kuvvetleri’nin işgaline mukavemet etmesiyle İspanyol göçmenlere ‘Faşizm ile savaşmak’ için uygun bir fırsat sunmuştur. Birçok tarihçinin, İspanya İç Savaşı’nın 1939 yılında sona ermediğine dair savını paylaşan bu çalışma, Sovyet topraklarındaki İspanyolların yaşamını ve karşılaşmalarını araştırmayı amaç edinmiştir. İspanya İç Savaşı günlerinden başlayarak II. Dünya Savaşı’nın bitimine kadar Sovyetler Birliği’ne gelen ‘Savaş Çocukları’, siyasi göçmenler, Franco’nun askerleri ve diğer bireyler gibi İspanyol vatandaşlarının farklı kesimleri bu çalışma kapsamına alınmıştır. Özellikle İspanyol dilindeki literatür, Sovyetler Birliği’ndeki İspanyolların zorluklar ve yoksunluklar içinde yaşadıklarını, ayrıca İspanya İç Savaşı’nın düşman taraflarının bazı karşılaşmalarının da gerçekleştiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İspanya İç Savaşı, İspanyollar, Göç, Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı

Abstract

Spanish Civil War, a multifaceted conflict with complex dynamics has, in some aspects, shaped the thinking in Spain ever since and the deep polarization once peaked, was inherited in varying tones and forms. The forced emigration of the Spaniards, fleeing the Civil War and the Franco regime afterwards became a critical factor which has fed the collective memory of the people who advocated the legal authority of the Republican regime. Although surviving away from homeland by paying prices was beyond the limits of the exiles in general sense, many of them, abiding by the cause, opted for pursuing their struggle in a foreign country. Being an ideological pole and resisting the invasion of German Armed Forces, reinforced by Franco’s soldiers during the Second World War, Soviet Union in this context offered the Spanish immigrants an appropriate opportunity to fight against the Fascism. This paper which shares the general argument of many historians that the Spanish Civil War did not come to an end in 1939, aims to research the lives and the encounters of Spaniards in the Soviet land. Different segments of Spanish citizens, such as ‘children of war’, political immigrants, Franco’s soldiers and other individuals who had come to Soviet Union beginning from the Civil War days till the end of the WWII were included in the scope of this paper. The literature especially in Spanish language suggests that the Spaniards in the Soviet Union had lived in hardships and deprivation while some encounters of the hostile parties of the Spanish Civil War took place as well.

Keywords: Spanish Civil War, Spaniards, migration, Soviet Union, World War II

1. Giriş

İspanya'da 1936 yılı temmuz ayında meşru Cumhuriyet hükûmetine karşı Nasyonalist generaller tarafından başlatılan askerî kalkışmanın başarısız olmasıyla uzun süreli bir mücadeleye dönüşen iç savaş, iki dünya savaşı arasında yaşanmış en büyük silahlı çatışmadır. Bir iç savaşın ne derece uluslararasılaşabileceğine dair tarihsel bir örnek oluşturan, bu çerçevede günümüzde cereyan eden kimi silahlı çatışmalarda referans olarak alınan, ancak hala çeşitli yönleriyle tartışılmaya devam eden İspanya İç Savaşı (bundan sonra İç Savaş), jeostratejik mülahazalarla çatışmaya iştirak etmiş olan Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği açısından farklı yansımaları neden olmuştur.

Özellikle Almanya, II. Dünya Savaşı'nda kullanacağı harp silah ve araçlarının yanı sıra yeni hava muharebe doktrini ve bu çerçevedeki taktikleri tecrübe edebileceği bir tatbikat sahasına kavuşurken (Black, 2022, s.212; Beevor, 2018, s.627, 628), Avrupa'da artmakta olan politik gerilime rağmen dikkatler önemli ölçüde İspanya'daki sıcak çatışmaya kanalize edilmiştir. Bu dönemde Almanya özellikle 'müdahale etmeme' politikasında sebat eden İngiltere ve Fransa'nın uluslararası bir çatışmaya yönelik tepkilerini de sinama fırsatı bulmuştur.

Almanya ile aynı safta İç Savaş'a katılan ve benzer tecrübeler edinen İtalya, askerî malzeme ve savaşçı personel göndermek suretiyle İspanya'daki Nasyonalist isyancılara ciddi kaynak aktarmış, bu durum ise ülke ekonomisini ve II. Dünya Savaşı'nı sürdürme kapasitesini etkilemiştir (Beevor, 2018, s.627). Çatışmaya yönelik politik ve askerî tepkisini hayata geçirmekte görece geç kalan Sovyetler Birliği ise uluslararası dengeleri gözetme tavrının yanı sıra ideolojik ve güvenlikçi bir yaklaşım benimsemiştir. İspanya Komünist Partisi ve bazı sosyalist unsurları muhatap kabul eden Moskova yönetiminin Komintern'in de aracılığından yararlanarak kendi çıkarları doğrultusunda İspanya hükûmetinin işleyişine, mücadelenin yürütülüşüne yaptığı müdahale ve hatalar isyancılara karşı oluşan doğal ancak gevşek yapılı blokun sağlam bir cepheye dönüşmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Stalin yönetimi, Cumhuriyet hükûmetinin çıkarları açısından stratejik bir hataya dönüşen bu politikaya rağmen sağladığı askerî malzeme ve hizmetin karşılığını yeteri kadar İspanyol altınıyla almıştır.

İspanya'daki bu geniş kapsamlı çatışmada, Nasyonalistleri destekleyen yabancı savaşçılar askerî disiplinin hâkim olduğu görece iyi şartlarda İç Savaş'ı tecrübe ederlerken Cumhuriyetçilere destek olmak amacıyla Komintern'in organizasyonu çerçevesinde dünyanın pek çok ülkesinden gelerek Uluslararası Tugayları oluşturan idealistler maruz kaldıkları imkânsızlıklar ve Cumhuriyet hükûmetinin askerî-politik hatalarına rağmen uluslararası bir dayanışma örneği sergilemişlerdir. Öte yandan bu süreç, İspanya vatandaşlarının savaşçı olarak yüksek oranda silahlı çatışmaya katılımıyla da dikkat çekmektedir. Askere alınmak suretiyle İspanya muvazzaf ordusunun Nasyonalist isyancılar veya Cumhuriyet hükûmeti tarafından kontrol edilen birliklerine ya da paramiliter teşkilatlara katılan İspanyollar yaklaşık üç yıl süren savaşın muharipleri arasında yer almışlardır.

Silahlı çatışmaya doğrudan katılmamakla birlikte harp endüstrisinin farklı kademelerinde çalışanlar ve lojistik destek hizmetlerine iştirak edenler de dikkate alındığında İspanya nüfusunun önemli bir bölümünün İç Savaş'a angaje olduğu söylenebilir. Ancak ideolojik ve politik motivasyonla, aidiyet ve sorumluluk hisleriyle savaşa aktif olarak katılan kesimin dışında kalan sivil halk çatışma ve sonrası sürecin esas mağdurları olmuşlardır. Başta Guernica katliamı olmak üzere isyancı orduyla Alman ve İtalyan Hava Kuvvetleri unsurlarının hedef gözetmeksizin gerçekleştirdikleri saldırılar, kara muharebelerinde kullanılan yüksek tahrip etkili silahlar kitlesel ölümlere sebebiyet vermiştir.

Daha trajik olanı ise, paylaşılan toprak, geçmiş, kültür ve aidiyetlere rağmen politik düşünce ve çıkarlar esasında farklılaşmış grupların sergiledikleri acımasızlık ve yoğun şiddet düzeyidir. Kutuplaşmış taraflar arasında belirginleşen yüksek yoğunluklu kin ve nefret savaş sonrasında da sirayet ederek toplumsal bilinçte kemikleşmiş ve sonraki kuşaklara aktarılmıştır. Savaşın kaynakları sömürmesi, emek gücünün heba olması, üretim ve ulaşım altyapısının çökmesiyle ekonominin sarsılması ve tarımsal üretimin azalması sonucu ortaya çıkan açlık savaş sürecinde ve sonrasında halkı çaresiz bırakmıştır. İç Savaş'ın diğer bir boyutu ve en önemli sonuçlarından biri göç ve sürgünlerle ilgilidir. Zira yaklaşık yarım milyon İspanya vatandaşı savaş devam ederken ya da sonrasında süreçte Franco rejiminin baskısı nedeniyle, güvenlik kaygıları ve ekonomik mülahazalarla ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır.

Bu çalışma esas olarak İç Savaş esnasında ve hemen sonrasında zaruri şartlar nedeniyle ya da farklı motivasyonlarla İspanya'dan ayrılarak Sovyetler Birliği'ne gelen İspanyolların bu ülke topraklarındaki yaşamlarını ve doğrudan ya da dolaylı karşılaşmalarını araştırmaktadır.[1] Çalışma, çeşitli nedenlerle Sovyetler Birliği'ne gelen farklı dünya görüşüne sahip İspanya vatandaşlarının ideoloji-egemen bir ülkede kendi hesaplaşmalarını, diğer bir ifadeyle kendi iç savaşlarını sembolik ve kısa süreli de olsa sürdürmüş olabilecekleri varsayımından yola çıkmıştır. Bu dönemde kitlesel olarak Sovyetler Birliği'nde bulunan üç farklı grubu oluşturan; Moskova yönetimi tarafından kabul edilen ve literatürde 'Savaş Çocukları' (Niños de Guerra) ya da 'Rusya Çocukları' (Niños de Rusia) adlarıyla anılan Cumhuriyetçi ailelerin çocukları ve çoğunluğu İspanyol Komünist Partisi (İKP) mensubu ya da sempatizanı olan siyasi mülteciler ile Franco hükûmetince teşkil edilerek Alman ordusu bünyesine verilen Mavi Tümen'de görevli askerî ve sivil personelin Sovyet topraklarındaki geçici mevcudiyetleri bahse konu karşılaşmaları olanaklı kılmıştır. Bu gruplar üzerine odaklanan araştırma, çeşitli amaç ve yollarla SSCB topraklarına ulaşmış diğer İspanya vatandaşlarına da değinmektedir. Savaş çocukları aynı zamanda siyasi mülteci olmakla birlikte özel durumları nedeniyle çalışma içerisinde yetişkinlerden ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır.

Yukarıda anılan ilk iki grup için metin içerisinde zaman zaman 'sürgün', 'göçmen' ve 'mülteci' kavramları kullanılmıştır. Bu tutum; İspanyolca literatürde genel olarak 'sürgün' tabirinin tercih edilmesinden, süreç içerisinde bir kısmı vatandaşlığa alınmakla birlikte SSCB'ye başlangıçta 'vatansız' göçmenler olarak kabul edilmelerinden (Bkz. Arutyunov, 2017, s.136) ve her ne kadar mülteci kavramının tanımlanması 1951 ve sonrasında yapılmışsa da İspanya vatandaşlarının durumunun bu statüye uyum göstermesinden kaynaklanmıştır.

2. İspanya İç Savaşı'nın Genel Karakteri

İspanya İç Savaşı, kökenleri 17. yüzyıla kadar uzanan ekonomik ve politik nitelikli toplumsal ayrışmanın zirve noktasıdır.[2] İspanyol tarihçi Casanova, İspanya ordusundaki Nasyonalist generallerin 17 Temmuz 1936 günü cumhuriyetçi hükûmeti devirmek amacıyla başlattıkları ayaklanmadan önceki altı ayda toplumsal yapıda belirginleşen parçalanmışlığa ve Avrupa'daki genel eğilime uygun olarak otoriterlik lehine liberal demokrasi karşıtlığının yaygınlaşmış olmasına dikkat çeker. Avrupa'da 1910-1931 yılları arasında demokrasiyi tercih eden cumhuriyet rejimleri ortaya çıkmakla birlikte İrlanda hariç hiçbiri varlığını koruyamamış ve karşı devrimci askerî ayaklanmalarla yıkılmışlardır. Bahse konu cumhuriyetler arasında yer alan İspanya'yı diğerlerinden farklı kılan ise yalnızca bu ülkedeki askerî ayaklanmanın bir iç savaşa dönüşmüş olmasıdır (2017a, s.150).

Beevor, İspanya İç Savaşı'nın basitçe bir sağ-sol çatışmasına indirgenemeyeceğine vurgu yapmaktadır. Zira karşıtlıkların ve kutuplaşmanın yükseldiği bu dönemde İspanya, sınıf çatışmasının yanı sıra özgürlükçü-otoriterci ve merkezî-ademi merkezî eğilimlerin çekişmesi ile yüksek derecede şiddete sahne olmaktadır (2018, s.42). Casanova'nın tanımıyla İspanya İç Savaşı; "bir askerî çatışma, farklı toplumsal düzen tasavvuru olan sınıfların çatışması, Katoliklik ve laiklik arasında bir din savaşı, vatan ve millet düşünceleri üzerine bir savaş, uluslararası uzanımları da olan bir fikirler savaşıydı" ki Komünizm ve Faşizm veya Demokrasi ve Faşizm arasındaki bir savaşa indirgenemezdi. İspanya İç Savaşı'nda mülk sahipleriyle işçiler, devlet ve Kilise, gericilikle çağdaşlaşma arasındaki mücadele açığa çıkmıştı (2017b, s.95).

Bununla birlikte Casanova, 1936'da İspanya toplumunun ortak yaşama kültürünün ciddi derecede bozulmasından dolayı çok hassas bir duruma gelmesinin ve liberal demokrasinin hızla yükselen otoriterlik lehine reddedilmesinin bir iç savaşın çıkmasını gerektirmediğini düşünmektedir. Onun tezine göre; İç Savaş'ın yolunu açan askerî ayaklanmadır ki yarattığı etki Cumhuriyet hükûmetinin kamu düzenini sağlama kapasitesini sarsmış ve şiddetin kapılarını açmıştır. Buna rağmen Cumhuriyet hükûmetinin ayaklanmaya karşı koyması nedeniyle darbeciler iktidarı ele geçirememişler ve kalkışma uzun süreli bir silahlı çatışmaya evrilmiştir (2017b, s.94).

Öte yandan, 1936 yılı baharında "sivil yönetimin çöktüğünü ve bunun kamu düzeninde ciddi bozulmaya yol açtığını" ileri süren başka bir görüş de vardır. Bu bakış açısında, İç Savaş'ın Ekim 1934'te sosyalistlerin devrimci ayaklanmasıyla başladığı ve askerî ayaklanmanın "kamu düzenini tesis etmek ve yaygınlaşan sivil çatışmaya son vermek amacıyla gerçekleştirildiği" savunulmaktadır. Ancak bu dönemden sonra kamu düzenini idame ettirebilen ılımlı hükûmetlerin görev yapmış olması ve 1936 Şubat seçimlerinin demokratik bir biçimde gerçekleştirilmesi bahse konu savı temelsiz kılmaktadır. İç

Savaş'ın başlamasına dair başka bir görüş ise, askerî ayaklanmanın esas olarak İspanya siyasi tarihinde alışılmış bir '*pronunciamiento*' veya bir hükûmet darbesi amaçladığını, ancak hükûmetin 19 Temmuz'dan itibaren halkı silahlandırmasıyla İç Savaş'ın başladığını ileri sürmektedir (Payne, 2011, s.169,171).

Silahlı kalkışmanın ardından başlayan İç Savaş yoğun bir dehşet düzeyinde tecrübe edilmiş, nüfusun büyük çoğunluğunun yanı sıra ülke dışından gelen birçok insanı ve başka ülkeleri de etkilemiştir. Franco liderliğindeki Nasyonalistler Almanya ve İtalya'nın da desteğiyle üstün gelmişler ancak İç Savaş tüm İspanyol toplumuna pahalıya mal olmuştur. Yaklaşık üç yıl süren bu dönemde 600 bin kişinin hayatını kaybetmesi ülke açısından telafisi imkânsız bir bedeldir. Nasyonalistler açısından dahi 'Pirus Zaferi' niteliğini taşıyan bu zaferin ardından 1940'ta hapishanelerde ve toplama kamplarında tutulan 270 binden fazla mahkûm ve tutuklunun sayısı takip eden iki yılda gerçekleştirilen infazlar, hastalıklar ve yetersiz beslenmeden dolayı gittikçe azalmıştır. Franco rejimi tarafından 1939-1946 döneminde en az 50 bin kişi infaz edilmiştir (Casanova, 2017b, s.97). Artçı şiddetin Franco iktidarının ilk yıllarında rejimin bekası kaygısıyla intikamcı bir anlayışla devam etmesi, İç Savaş'ın aslında 1939'da bitmediğine, yeni biçim(ler)le sürdürüldüğüne işaret etmektedir.

3. 'Savaş Çocukları', Çocuk Sürgünler

İç savaş dönemi ve sonrasında uygulanan şiddet birçok insanı ülkeyi terk etmeye mecbur etmiştir. Bu olgu, İç Savaş'ın en önemli sonuçlarından biridir ve münferit ya da kitlesel göçlerle anavatandan uzakta bir 'sürgün' İspanyol toplumunun oluşmasına yol açmıştır. Güvenlik kaygılarıyla, silahlı çatışmanın devam ettiği günlerde ve sona erdiği 1939 yılından itibaren Franco rejiminden kaçan tahminen 500 bin İspanya vatandaşı içerisinde durumları en dramatik olanlar, ailelerinden ve vatanlarından ayrılmak zorunda kalan çocuklardır. Yaklaşık 33 bin çocuk İç Savaş'ın ağır ve güvenliksiz şartlarından uzaklaştırılma düşüncesiyle Fransa, İngiltere, Belçika, İsviçre, Danimarka, Meksika ve Sovyetler Birliği'ne gönderilmişlerdir.[3] Avrupa ülkelerine sığınan çocukların birçoğu İç Savaş sonrasında İspanya'ya dönerlerken Franco rejimine karşı tavır alan Sovyetler Birliği ve Meksika hükûmetleri ülkelerindeki İspanyol çocukların hemen gönderilmeleri seçeneğini kabul etmemişlerdir. Özellikle Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği'nden dönüşler bazı istisnai durumlar dışında 1956 yılına kadar gerçekleştirilememiştir (Korcheck, 2014, s.32).

İspanyol çocukların Sovyet ülkesine gönderilmesinden önce Moskova ile bir mesaj teatisinin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. İç Savaş esnasında Nasyonalistlerin Madrid'e yoğun saldırılarının devam ettiği 11 Kasım 1936'da Komintern Genel Sekreteri yardımcısı Dimitry Manuilsky tarafından Stalin ve Komünist Parti Merkez Komitesi mensuplarından Andreyev'e bir mektup gönderilmiştir. Bu vesileyle Manuilsky, Madrid yakınlarında savaşıyan bir uluslararası tugaya mensup savaşıçılardan hayatını kaybedenlerin ve Komintern bünyesindeki politik unsurlara mensup diğer savaşıçıların geride bıraktıkları çocukların Sovyetler Birliği'ne gönderilmesi konusunda bahsetmiştir. Manuilsky, "ülkemizde eğitimleri için bu çocukları memnuniyetle yanlarına alacak aileler olduğunu biliyorum" ifadesiyle İtalyan komünistlerin gündeme getirdikleri bu düşüncüyü desteklerken, izin verilmesi durumunda çocukların gönderilmesi işlemlerine başlanacağını bildirmiştir (Encinas, 2008, s.33).

Sürecin devamında, İç Savaş'ın neden olduğu şiddet, açlık gibi elverişsiz şartlardan kurtarmak ve özellikle hava saldırılarından korumak amacıyla (Moreno Izquierdo, 2017, s.20) çocukların ülke dışına çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet hükûmetinin direktifiyle 'Tahliye Edilen Çocuklar Ulusal Konseyi' kurulmuştur. Aynı dönemde Sosyal Yardım Dairesi açılmış ve temsilcilikleri özellikle İspanya'nın kuzeyindeki kentlerde faaliyetlerine başlamışlardır (Castillo, 1999, s.54). Sovyetler Birliği'ne gönderilen çocuklar çoğunlukla Basklı ya da Asturiaslılardan oluşmuştur (Fleta, 2015, s.18). Ancak aralarında Madrid, Valencia, Alicante, Malaga ve Almeria'dan gelenler de vardır. İlk deniz yolculuğu 17 Mart 1937'de gerçekleştirilmiş ve Yalta'da SSCB'ye ulaşılmıştır. Deneme niteliğini taşıyan bu ilk seferin ardından aynı yıl içerisinde üç sefer daha gerçekleştirilmiş, son sefer ise 1938 yılı Temmuz'unda yapılmıştır. İlk sefer dışında deniz ya da karayoluyla ulaşılan Fransa üzerinden Leningrad istikameti tercih edilmiştir. Bu seferlerde öğretmenler, sağlık görevlileri ve yardımcı personelin çocuklara eşlik ettiği anlaşılmaktadır (Moreno Izquierdo, 2017, s.26; Castillo, 1999, s.57).

Çocukların sayısı ile ilgili bilgiler çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin Elpátievsky, SSCB'ye gelen çocukların sayısını 5921 olarak göstermiştir (2008, s.105). Öte yandan, bazı kaynaklarda verilen 3550 sayısının dahi abartılı olduğunu düşünen Moreno Izquierdo, Sovyetler Birliği'ne 1937-38 yıllarında 2895 çocuğun gönderildiğine ve 3-15 yaş aralığındaki bu çocukların 1676'dan fazlasının erkek ve yaklaşık 1200'ünün kız çocuğu olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca ebeveynleriyle birlikte 87 çocuk da Sovyet ülkesine

gelmiştir (2017, s.20,26). Encinas'a göre de 2895 İspanyol çocuk Sovyetler Birliği'ne gelmiş, bu çocuklara 122 yetişkin refakat etmiştir (2008, s.153). Çocuklar arasında öksüz, yetim ve terkedilenlerin yanı sıra ebeveynlerinin yazılı onayıyla gönderilenler de vardır. Bazıları yalnız, bir kısmı kardeşi ya da kardeşleriyle birlikte yola çıkmışlardır (Castillo, 1999, s.80). Asturias ve Bask bölgesinden gelen kalabalık grup içindeki çocukların çoğu aynı ailelere mensup ya da akrabaydılar. Grup içinde yaşça büyük olanlar diğer çocuklar için anne-baba rolünü üstlenmişlerdir (Nicolás, 2003, s.60). Zorlu geçen yolculukların ardından Sovyetler Birliği'nde sıcak karşılanan çocuklar disiplin içerisinde hareket etmişler ve küçük yaşlarına rağmen politik olgunluk sergilemişlerdir (Holmes, 2020, s.76).

Sovyet basınında da yer alan bir habere göre; yaş grubu ve sağlık durumları dikkate alınarak farklı yurtlara yerleştirilen çocuklara giyim eşyası, spor malzemeleri ve oyuncaklar dağıtılmıştır. İlk etapta okul öncesi yaşlarda bulunan dört yüz çocuk Leningrad'da kalmış, Moskova'ya gidenler için üç yurt tahsis edilmiştir. Yaklaşık yüz çocuk İspanya'nın iklimiyle benzerlik arz ettiği düşüncesiyle Kiev, Harkov ve Odesa'ya gönderilirken kardeşlerden bazıları ayrılmak durumunda kalmışlardır. Çocukların ev sahipleriyle iletişimlerini ana dillerinde sürdürebilmeleri için İspanyolca bilen Sovyet öğretmenler görevlendirilmiştir (Moscow News, 4.10.1937, s.2; Garrido, 2022, s.427). Halk Eğitim Komiserliğine bağlı faaliyet gösteren yurtların müdür kadrosuna çoğunlukla pedagoji eğitilmiş Sovyet vatandaşları atanmış olmakla birlikte 1939'dan itibaren İKP yönetimi de karar süreçlerine dahil olmuştur. Zaman içerisinde yapılan değişikliklerle yurtların on biri Rusya Federasyonu'nun farklı kentlerinde, beşi ise Ukrayna'da barınma ve eğitim kurumu olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Yurtlardan dördü hariç diğerlerine kentlerin dış kesimlerinde bulunan oldukça güzel mekânlarda eski soyluların malikaneleri tahsis edilmiştir (Garrido, 2022, s.427; Nicolás, 2003, s.61).[4]

Bu dönemde Sovyet ev sahipleri ile İspanya'dan gelen öğretmenler ve sağlık personelinin çocukların korkularından kurtulmalarına yönelik faaliyetler planlamış olmaları, onların Sovyetler Birliği'nde geçirdikleri intibak sürecinde ülkelerinde yaşadıkları savaş ve şiddetin neden olduğu travmayla baş etmeye çalıştıklarına işaret etmektedir (Kononenko, 1.5.1937, s.17). Bununla birlikte ilerleyen günlerde çocukların yeteneklerini geliştirme yönünde programlar da planlanmış ve uygulanmıştır. Örneğin, Ağustos 1937'de Bask bölgesinden gelen 200 çocuğun yaz aylarını geçirdiği Odesa-Halodnaya Balka'daki bir sanatoryuma gelen keman sanatçısı ve pedagoğ Profesör Pyotr Stolyarsky, Odesa Konservatuvarı'nda eğitim görmek üzere müziğe yetenekli çocukları belirlemiştir (Moscow News, 1937, s.8).

Sovyet yetkililer mevcut imkânlar dairesinde İspanyol çocuklara iyi bir yaşam ve eğitim ortamı sağlarken onların bu ülkeye gelişleri bir propaganda malzemesi olarak da kullanılmıştır. Sovyet hükûmeti tarafından 1937 yılında hazırlanan "SSCB'deki İspanyol Çocuklar" adlı kısa filmde; İç Savaş esnasında İspanya şehirlerinin Franco'ya bağlı uçaklar tarafından bombalanması, ortaya çıkan trajik manzaralar ve çocukların Kırım'da, gençlik kampındaki yaşamlarına yer verilmiştir. Görüntülerin bir kısmı, özellikle çok dramatik olan İspanya'daki ayrılık sahneleri Sovyet yönetmen Andrei Tarkovski'nin 1974 yılında tamamladığı 'Zerkalo' (Ayna) filminde de kullanılmıştır. Öte yandan, İspanyol çocuklara Rus dili ve kültürünü öğretecek programlar planlayan Sovyet otoriteleri onların kendi anadillerini ve kültürlerini unutmamaları için de çaba göstermişlerdir. Bu gayret, Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti Halk Eğitim Komiserliği ve İspanyol Çocuk Evleri Genel Müdürlüğü arasında yapılan iş birliğine İspanyol pedagoğ ve öğretmenlerin iştirakiyle sürdürülmüştür (Encinas, 2008, s.10,11; Holmes, 2020, s.76).

Sovyet eğitim müfredatına göre, İspanyolcaya tercüme edilmiş kitap ve eğitim malzemelerinden yararlanılarak yapılan eğitim ve öğretim, genel olarak Sovyet ve İspanyol sistemlerinin bir bileşimi olarak düzenlenmiştir. Ayrıca çeşitli eğitsel faaliyetler ve atölye çalışmaları da planlanmıştır. Çocukların özellikle ailelerine mektup-kart yazmaları teşvik edilmiş ve zaman zaman onlara İspanya İç Savaşı'na dair bilgiler verilmiştir (Garrido, 2022, s.427,430; Moreno Izquierdo, 2017, s.27). Sovyet yönetiminin sağladığı yüz otuz İspanyol öğretmenin yanı sıra yardımcı personel ve Sovyet öğretmenlerle sürdürülen on yıllık eğitim sürecinin on altı yaşında tamamlanması planlanmıştır. Yaz ayları ise çocukların bedeni gelişimleri için spor faaliyetleriyle sinema, tiyatro, konser, müze gezileri gibi kültürel etkinliklere ayrılmıştır. Okulu bitiren çocukların yüksek öğretime veya teknik okullara devam etmesi öngörülmüştür. Ayrıca önemli fabrikalar bünyesinde bulunan okullar da bazı çocukların meslek öğrenebileceği seçenekler olarak sunulmuştur (Nicolás, 2003, s.61,62).

İspanyol çocukların Sovyetler Birliği'ndeki ilk yılları görece mutlu zamanlardır. Ancak bu ülkedeki hayat tümüyle kaygısız ve tasasız geçmemiştir. Ülkelerindeki İç Savaş'tan bir şekilde uzaklaşmış olan çocuklar II. Dünya Savaşı'nın Sovyet topraklarına ulaştığı 1941 yazından itibaren kendilerini başka ve büyük bir

savaşın içerisinde bulmuşlardır. Yeniden savaşa, korkuya, açlığa ve hastalıklara maruz kalan çocuklardan bazıları savaş ve sonrası döneminin zor şartlarında başta hırsızlık olmak üzere çeşitli suçlara karışmışlardır. Hayatta kalabilmek için aralarında yüz kızartıcı ve trajik yollara başvuranlar da olmuştur. Alman ordularının işgali ve ilerleyişine bağlı olarak Sovyetler Birliği'nin daha iç kesimlerindeki yurtlara intikal ve yer değiştirme süreci İspanyol çocuklar için başka bir yıkıcı tecrübeye dönüşmüştür (Nicolás, 2003, s.61; Encinas, 2008, s.12,13). İkinci ve üçüncü tahliye olarak adlandırılan yer değiştirmeler, başta Saratov, Stalingrad, Başkurdistan (Ufa, Yazıkova, Borsk), Özbekistan (Semerkand, Hokand) olmak üzere Sibirya, Kafkasya-Gürcistan, Çelyabinsk ve Kirov'da planlanan yurtlara yapılmıştır. Tahliye edilen çocukların dönüşlerini müteakip Moskova'da dört yurt faaliyet göstermeye devam etmiştir (Encinas, 2008, s.12; Niños de Rusia, Todas las Casas, Casas en la Retaguardia, 2ª y 3ª evacuaciones, para.2).

4. Yetişkin Siyasi Mülteciler ve Diğer Sürgünler

İç savaş esnasında ülkeyi terk eden ve Franco rejiminin kurulmasının ardından baskı ve ayrımcılık uygulamalarından kaçan İspanyollar Avrupa ülkelerine ve özellikle Meksika olmak üzere Latin Amerika ülkelerine sığınmışlardır. Sovyetler Birliği'ne gitmeyi tercih eden siyasi mültecilerin özellikle İspanya Komünist Partisi mensupları ve yakınları olduğu dikkat çekmektedir. İç Savaş esnasında eğitim amacıyla ya da görevli olarak Sovyetler Birliği'nde bulunan Cumhuriyet hükûmetinin Deniz ve Hava Kuvvetlerine mensup İspanya vatandaşları da bu ülkedeki İspanyol siyasi mültecilere dahil olmuşlardır. Öte yandan, Sagomonyan, İspanya'dan Fransa'ya kaçan ve burada kamplarda tutulan İspanyollardan 1939-1940 döneminde Sovyet diplomatlar tarafından kurtarılıp SSCB'ye gelenlere de dikkat çekmektedir (2022, s.229).[5]

Cumhuriyet hükûmeti tarafından İç Savaş esnasında eğitim için ve bazı lojistik hizmetlerin yürütülmesi amacıyla Sovyetler Birliği'ne geçici görevle personel gönderilmiştir. Bu çerçevede Kirovabad (Gence) 20. Askerî Akademisi'nde eğitim gören 190 pilot adayının yanı sıra İspanya'ya askerî malzeme sevkiyatı yapan gemilerin mürettebatı olan 150 denizci de bu ülkede bulunuyordu (Iordache, 2019, s.42; Encinas, 2008, s.153). Bu denizciler İç Savaş'ta Katalonya Cephesi düştüğünde Sovyet limanlarında demirli olan ya da bu limanlara gelmekte olan gemilerin mürettebatıydı. Sovyet hükûmetince gemilere el konulmakla birlikte denizcilerin çoğunluğu İç Savaş'ın bitiminden önce Nisan ve Temmuz 1939'da Meksika ya da Fransa'ya göç etmek düşüncesiyle İspanya'ya dönmüşlerdir. Sovyet yönetimi Haziran 1939'da 63 pilotun ülkelerine dönüşlerine de onay vermiştir (Altied, 2002, s.136; Iordache, 2013, s.86).

İç Savaş sonrasının değişen şartlarında Sovyet hükûmeti tarafından Odesa ve Murmansk'da bulunan denizcilere İspanya'ya dönme ya da Sovyetler Birliği'nde kalma seçenekleri sunulmuştur. Denizcilerden bir kısmı başta Fransa ve Meksika olmak üzere üçüncü bir ülkeye gitme seçeneğinde ısrar etmişlerdir. Ancak, "İspanya'yı tercih etmeyen antifaşist bir İspanyol için hiçbir ülkenin Sovyetler Birliği'nden daha iyi olamayacağı" düşüncesi doğrultusunda bu seçenek Sovyet yönetimince reddedilmiştir. Bir kısım denizci Ağustos-Eylül 1939 döneminde ülkelerine önerirken Sovyetler Birliği'nde kalanlar fabrikalarda çalışmaya, şüpheli görülenler ise çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. Bu dönemde SSCB ve İspanya arasında diplomatik ilişkiler kesilmiş olduğu için bahse konu dönüş Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir (Altied, 2002, s.136,137).

Öte yandan, Cumhuriyet hükûmetinin yıkılmasının ardından pilotaj kurslarına son verilen İspanyollara da İspanya'ya dönme ya da Sovyetler Birliği'nde kalma seçenekleri sunulmuştur. Bu dönemde pilot adaylarının yaklaşık yarısı SSCB'de kalmayı, diğer kısmı da denizcilerde olduğu gibi üçüncü bir ülkeye gitmeyi düşünmüşlerdir. Pilot adaylarına uygulanan baskı nedeniyle başka bir ülkeye gitmek isteyenlerin sayısı zamanla azalmıştır. Sonuçta havacılar da çalışmak üzere fabrikalara ya da politik eğitim için belirlenen okullara gönderilmişlerdir. Şartları oldukça ağır bir süreci tecrübe eden bahse konu İspanyolların çok azı havacılıkla alakalı işlerde çalışabilmişlerdir. Özellikle eleştirel bir tutum benimseyip ülkeyi terk etme konusunda sebat edenler fabrikalarda çalıştırılırken bunlar arasında daha dik başlı olanlar çalışma kamplarına gönderilmişlerdir (Altied, 2002, s.137,138).[6]

İspanya vatandaşları bir yandan SSCB'yi terk ederlerken bu ülkeye göç de devam etmiştir. 1939 yılının nisan ve haziran aylarında İspanya Komünist Partisi ve Katalonya Birleşik Sosyalist Partisine mensup 850 militan ve sempatizan Fransa ve Kuzey Afrika'daki kamplardan Sovyetler Birliği'ne gelmiştir (Iordache, 2019, s.42). Yetişkin siyasi mülteciler arasında, tamamı yukarıda bahsedilen iki partiden birine üye olan 15 tıp doktoru ve diş hekimi Fransa'da ve Kuzey Afrika'da bulunan doktorlar arasından SSCB'ye göç etmek üzere seçilmişlerdir. Doktorların çoğunluğu kısa bir süre sonra İspanyol çocukların kaldığı yurtlarda çalışmaya başlamışlardır (Fleta, 2015, s.19,20).

II. Dünya Savaşı'nın ilerleyen dönemlerindeki gelişmeler doğrultusunda Sovyetler Birliği'ne gelen İspanyollar da olmuştur: Almanya'nın Fransa'yı işgali esnasında bu ülkede çalışma kamplarında bulunan İspanyollar savaş sanayiinde çalıştırılmak üzere Almanya'ya götürülmüşlerdir. Berlin'de bulunan bahse konu sürgünler, Sovyet askerlerinin kenti ele geçirmek amacıyla sürdürdükleri muharebe esnasında İspanya Büyükelçiliğine sığınmışlardır. Kentin Sovyet birlikleri tarafından ele geçirilmesinin ardından sürgünlerden bir kısmı ve Almanya'daki toplama kamplarından kurtarılan bazı İspanyollar Sovyetler Birliği'ne gitmeyi tercih etmişlerdir (Alted, 2002, s.143,144). Bu ülkedeki İspanyol toplumuna, çocuk sürgünler arasındaki evlatlarıyla buluşmak için SSCB'ye gelmeyi başaran on bir kadın da katılmıştır (Moreno Izquierdo, 2017, s.23).

Sovyetler Birliği'ndeki siyasi mülteciler arasında az sayıda bilim adamı, yazar ve sanatçı bulunmakla birlikte topluluğun büyük çoğunluğu orta ve daha alt eğitim-kültür grubuna mensup insanlardan oluşmuştur (Alted, 2002, s.131). Başta Dolores Ibarruri olmak üzere İspanya Komünist Partisi'nin ileri gelenleri bu ülkede diğer gruplara göre daha iyi ağırlanmışlar ve bazı ayrıcalıklara sahip olmuşlardır. Ancak üst düzey siyasi kadro görece rahat şartlarda 1939-1943 döneminde İKP bünyesinde bir iktidar savaşı sürdürmüşler ve Sovyetler Birliği'ndeki İspanyolların yaşadığı sorunlara daha aşina olan Jesús Hernández, Dolores Ibarruri ile giriştiği mücadeleyi kaybetmiştir (Alted, 2002, s.140).

Ordudan ya da parti militanlığından gelen askerlerin SSCB'deki safahatı ise siyasetçilere göre farklı bir seyir izlemiştir. Militanların yaklaşık yüz ellisi siyasi ve ideolojik formasyon kazanmaları için 'Lenin Okulu'na seçilirken daha düşük statüdekiler ve diğer kadrolar fabrikalara çalışmaya gönderilmişlerdir. Öte yandan, 1939 sonbaharında yirmi dokuz yüksek rütbeli İspanyol asker M.V. Frunze Kızıl Ordu Yüksek Akademisi'nde eğitime başlamışlardır. Ancak İç Savaş'ta tecrübe kazanmış askerler Kızıl Ordu bünyesine alınmamışlar, akademi eğitiminin ardından sivil yaşama dönmeye teşvik edilmişlerdir. Tümen ve daha üst birlik düzeyinde sevk ve idare eğitimi veren Mareşal Vorosilov Genelkurmay Askerî Akademisi'ne seçilen General Antonio Cordon ve General Francisco Ciutat başta olmak üzere altı elit İspanyol askeri için de başlangıçta benzer bir süreç yaşanmıştır (Alted, 2002, s.141; Gonzales ve Nicolás 2016, s.11).

Siyasi sürgünler Sovyetler Birliği'nde ciddi bir kültür şokuna maruz kalmışlardır. Dahası, yaşamsal birçok gereksinimin tam olarak karşılanamaması, pek çok şeyin izne bağlı olması, hareket serbestisinin kısıtlanması, sürekli takip ve kontrol altında olma hissi İspanyolların bu ülkede güçlük çekmelerine neden olmuş ve şartlar Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından gittikçe kötüleşmiştir. II. Dünya Savaşı'nın bitimi ve Soğuk Savaş'ın başlangıcı arasındaki kısa dönemde oldukça az sayıdaki yetişkin ve çocuktan oluşan bir grup Sovyetler Birliği'ni terk edebilme şansı yakalamışlardır. 1947 ile Stalin'in öldüğü 1953 yılı arasındaki dönemde ise Sovyetler Birliği'nden başka bir ülkeye gitmek isteyenler ve bu doğrultuda çaba sarf edenler 'antikomünist' faaliyet sürdürmekle suçlanıp hain ilan edilmişlerdir (Alted, 2002, s.141-143).

5. Mavi Tümen (División Azul) Mensupları

II. Dünya Savaşı'na katılmamasına rağmen İspanya'nın takviyeli tümen büyüklüğündeki bir askerî gücü Alman Ordusu (Wehrmacht) bünyesinde Doğu Cephesi'nde savaştırmıştır. Falanjistlerin gömlek rengi nedeniyle 'Mavi Tümen', (División Azul) ya da resmî adıyla İspanyol Gönüllüler Tümeni (División Española de Voluntarios-DEV) olarak bilinen bu kuvvet, Franco'nun İç Savaş'ta Almanya'dan aldığı desteğin sembolik bir karşılığı olmuştur.[7] Tümen aynı zamanda, Almanya ve İtalya'nın yoğun ısrarlarına rağmen İspanya'nın savaşa girmemesinin küçük bir telafisi niteliğini taşımıştır. Bahse konu kara birliğinin yanı sıra yine İspanyol pilotlardan oluşan bir uçak filosu (Mavi Filo-Escuadrilla Azul) da Alman Hava Kuvvetlerinin emir komutasında Doğu Cephesi'nde savaşa katılmıştır.[8]

Mavi Tümen'in teşkilinde, Franco hükümetinin Dışişleri Bakanı Ramón Serrano Suñer'in belirleyici rolü olmuştur. Serrano Suñer, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından Falanj hareketi içerisinde yükselen heyecanın Kızıl Ordu'ya karşı savaştırmak için bir İspanyol birliğinin teşkiliyle somutlaştırılabileceğini, bunun da kendi politik çıkarlarına hizmet edebileceğini fark etmiştir. Ancak Franco, askerî bürokrasinin önde gelen şahsiyetleri gibi, Falanj'ın baskın olacağı tamamen gönüllü bir birlik oluşturulmasını uygun görmemiştir. Nihayetinde, muvazzaf bir generalin komutanlığa atanması kaydıyla Falanjistler ve diğer gönüllülerin katılacağı bir tümen projesi benimsenmiştir (Beevor, 2018, s.615,616). Serrano Suñer aracılığıyla Almanya'ya iletilen bu kuvvet desteği önerisi Almanya tarafından kabul edilmiş ve Barbarossa Harekâtı'nın başlamasından iki gün sonra, 24 Haziran 1941'de Tümen ve Mavi Filo'nun teşkiline başlanmıştır (Fernández-Coppel, 2017, s.23).

Karar aşamasında dış etkiler belirgin olsa da İspanyol tarihçiler arasında Mavi Tümen'in bir İç Savaş ürünü olduğu düşüncesi genel kabul görmektedir. İspanya'da yaşanan iç çatışma sonrası oluşan zor şartlarda yedeğe ayrılan askerler ve hayal kırıklığı içindeki Falanjistler açısından Mavi Tümen "sistemden kaçışın bir kapısı" olmuştur (Moreno Juliá, 2015, s.6; Paine, 1961, s.234). Ancak birliğin teşkili süreç içerisinde birden fazla maksada hizmet eder hale gelmiştir. Zira Franco, Nazilerin 'müstakbel zaferinin' İspanya için de jeopolitik kazanımlar sağlayabileceğini düşünüyor, muzaffer bir ülkeyle hareket etmiş olmanın İspanya açısından getirileri bir anlamda garanti altına alınıyordu. Öte yandan Mavi Tümen'in teşkiliyle Franco rejimi içerisindeki Almanya taraftarları da yatıştırılmış ve İspanya'nın savaşa girmesi için yapılan dış ülke baskılarının azalması sağlanmıştır (Beevor, 2018, s.616; Payne, 2008, s.147).

Tümene asker alımının ilk gününde başvuranların çoğunluğunu orta sınıftan ve öğrenciler arasında Faşizmin yaygın olduğu üniversitelerden gelenler oluşturuyordu. Ayrıca bazı entelektüeller ve yazarlar da gönüllü olmuştur. Falanjist liderler ve bu yapı mensuplarının dışında Portekizliler, Faslılar ve bir Yahudi Alman subayın Tümen'e kabul edilmesi dikkat çekicidir. Dahası, bazıları İspanyol vatandaşlığına sahip, hatta Falanjist Partisine (FET y JONS) üye olan Moskova rejimi karşıtı yirmi dokuz Sovyet vatandaşı da Alman Karargâhı'nın karşı çıkmasına rağmen Tümen kadrosuna alınmıştır. İlk etapta başvuran gönüllü sayısı 18 bine ulaşmış ve askerî bürokrasinin ısrarı nedeniyle subayların tümü, astsubayların ise üçte ikisi düzenli ordu dan temin edilmiştir (Payne, 2008, s.148; Núñez ve Beyda, 2023, s.12). İhtiyaç duyulandan çok fazla gönüllünün başvurmasına rağmen nihayetinde hükûmetin ana fikrine uygun olarak Tümen için 641 subay, 2272 astsubay ve 15780 asker seçilmiştir. Mavi Filo için ise 17'si pilot, 28 subay ve astsubay ile 81 erbaş ve er görevlendirilmiştir (Salas, 1989, s.252).[9] Tümen'de kadınlar da görev almıştır. Falanjist Partisi aracılığıyla belirlenen 87 kadın 1941 yılından itibaren Alman Kızıl Haç görevlisi statüsüyle hemşire olarak Tümen bünyesinde görev yapmak üzere Almanya'ya hareket etmişlerdir (Tamburri vd., 2017, s.192). Tümen Komutanlığına Fas'ta savaşmış, İç Savaş esnasında tümen sevk ve idare etmiş olan Falanjist eğilimli General Agustín Muñoz Grandes atanmıştır (Payne, 2008, s.149).[10]

Kuruluşundaki alayların Madrid, Sevilla, Valencia ve Valladolid kentlerinde teşkil edilmesini müteakip Tümen 13-23 Temmuz 1941 döneminde Almanya istikametinde İspanya'yı terk etmiştir (Salas, 1989, s.252,253). Mavi Filo ise 24 Temmuz 1941 günü İspanya'dan hareket etmiş ve 27 Temmuz'da Berlin'e ulaşmıştır. İki binbaşı, üç yüzbaşı ve on iki üsteğmenden oluşan ilk pilot ekibi ve teknisyenler 29 Temmuz'da Berlin'in 30 km. yakınında 1 No.lı Avcı Uçakları Okulu'nda intibak eğitimine başlamışlardır (Fernández-Coppel, 2017, s.24-29).

Bünyesinde 250. Piyade Tümeni olarak adlandırıldığı Alman Kara Kuvvetleri (Wehrmacht)'nin üçlü teşkilat sistemine uyum sağlaması maksadıyla Mavi Tümen'in teşkilatında Almanya'da bazı değişiklikler yapılmıştır. Böylelikle Mavi Tümen; Tümen karargâhı, üç piyade alayı, bir topçu alayı, Diğer Muharip Birlikler Komutanlığı ve Hizmet Birlikleri Komutanlığı'ndan oluşmuştur. Her piyade alayında dörder bölüklü üç piyade taburunun yanı sıra topçu bölüğü, tanksavar bölüğü, atlı hücum ve haberci bölüğü mevcuttu. Topçu Alayı üçer bataryalı dört topçu grubu, bir 220'lik obüs bataryası, bir 155'lik obüs bataryası ve bir 220'lik havan bataryasından müteşekkildi. Diğer Muharip Birlikler Komutanlığı teşkilatında dört bölüklü istihkam taburu, dört bölüklü ihtiyat piyade taburu, keşif grubu, üç bölüklü tanksavar grubu ve kayakçı bölüğü bulunuyordu. Hizmet Birlikleri Komutanlığı kuruluşunda; muhabere taburu, levazım grubu, sıhhiye grubu, ulaştırma grubu ve veteriner bölüğü yer almıştı (Viciano, 2018, s.287).

Tümen'in Almanya'dan Doğu Cephesi'ndeki görev yerine intikali 20 Ağustos 1941'de başlamış ve 11 Ekim'de sona ermiştir. İntikalin ilk dokuz günü trenle, otuz bir günü yaya ve son on üç günü yine trenle gerçekleştirilmiştir. Tümen birlikleri trenle Suwalki (Polonya)'ye intikalin ardından Grodno, Lida (Belarus), Vilnius (Litvanya), Molodeczno, Minsk (Belarus), Orsha (SSCB) güzergâhını takip ederek günlük ortalama 30-40 km yaya yürüyüşle Smolensk'e ulaşmışlardır. Harekât planlamasında yapılan bazı değişiklikler nedeniyle birlik Smolensk'ten Vitebsk (Belarus)'e yaya olarak devam etmiş, buradan da trenle cephe hattına, (Veliky) Novgorod şehrine sevk edilmiştir (Moreno Juliá, 2018, s.204-207). Sonraki aylarda Mavi Tümen için gerçekleştirilen bütünleme intikallerinde farklı güzergâh kullanılmıştır. İkinci sevkியatta örneğin, Almanya'dan sonra Polonya, Litvanya, Letonya, Estonya üzerinden Doğu Cephesi'ne intikal edilmiştir (Bellod, 2004, s.194).

Mavi Tümen Ekim 1941-Ekim 1943 döneminde Doğu Cephesi'nin kuzey sektöründe Alman Kuzey Ordular Grubu'nun bileşeni olan 16. Ordu'nun emrinde muharebeye dahil olmuştur (Salas, 1989,

s.257,258). Tümen başlangıçta Volhov Nehri civarındaki Veliky Novgorad yakınlarında konuşlanmıştır. Bu dönemdeki ilk taarruzî harekâtı, konuşlanma yerinin kuzeyinden Volhov Nehri'nin ötesine, doğu istikametinde gerçekleştirilmiştir. Harekâtın başlangıcında kısmi başarı sağlanmış olmakla birlikte sayıca çok üstün Sovyet ordusu karşısında belirgin bir ilerleme sağlanamamıştır. Kasım 1941'de yapılan güçlü bir Sovyet karşı taarruzu nedeniyle aralık ayı başında yeniden nehrin batı kıyılarına çekilmek zorunda kalan Tümen, ocak ve şubat aylarında esas kısmıyla bu bölgede Sovyet taarruzuna karşı Almanların kuzey yanını kapatmıştır. İspanyol birliği mart ve nisan aylarında Almanlarla beraber Sovyet General Andrey Vlasov'un esir alındığı taarruzî harekâta da katılmıştır. Eylül 1942 başlangıcına kadar kırsal alanda görev yapmış olan İspanyol birliği, Alman Ordu Komutanlığı'nın kararı doğrultusunda Novgorad bölgesinden Leningrad'ın güney banliyölerindeki yeni mevzilerine intikal ederek kentsel bölgede konuşlanmıştır. Tümen böylelikle cephenin daha kritik bir bölümüne alınmış ve Alman birlikleri tarafından oluşturulan abluka çemberi içerisinde konuşlanırken Sovyet uzun menzilli topçusunun da hedef alanına girmiştir. Sovyet ordusunun bu bölgede hava ve topçu üstünlüğüne sahip olması Mavi Tümen açısından dezavantaj teşkil etmiş, kötüleşen hava şartları hem hava harekâtını hem de silahların atış sıhhatini olumsuz yönde etkilemiştir (Kovalev, 2014, s.35; Payne, 2008, s.150,151).

Tümen 1942'nin son aylarından Ekim 1943'e kadar Leningrad bölgesinde faaliyet göstermiştir. Sovyet tarafı Mavi Tümen mensuplarını Almanlara göre daha az eğitilmiş olarak ve Leningrad bölgesinde konuşlandıkları Puşkin ve Pavlovsk saraylarında yaptıkları tahribatla hatırlamaktadır (Kovalev, 2014, s.34,36). Ancak, savaş alanında maruz kalınan dezavantajlara ve ağır muharebe şartlarına rağmen İspanyol birliğinin disiplinini muhafaza ettiği, Wehrmacht komuta heyetinin dikkatini çektiği ve Almanların kendi birlikleri yakınında İspanyolların bulunmalarından memnun oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle iki yüz kişilik bir İspanyol kayık bölüğünün kuşatılmış bir Alman birliğine destek amacıyla -52 santigrat derecede başlattığı intikali personelinin yüzde doksan beşini kaybederek çok ağır zayıat vermesine rağmen tamamlaması ve görevini yerine getirmesi İspanyol askerlerinin muharebe disiplinine örnek teşkil etmiştir (Payne, 2008, s.150).

Bu bölgede Tümen'e Leningrad'ı ele geçirmek maksadıyla yapılacak taarruzda Alman Ordusu'nun güney kanadını koruma görevi verilmiş olmakla birlikte İspanyol askerleri güçlü bir Sovyet karşı taarruzuna maruz kalmışlardır. Tümen'in Leningrad yakınlarına intikal etmesinin ardından çatışma yoğunluğunun artmasına koşut olarak girilen muharebelerde ciddi kayıplar verilmiştir. Ancak daha şiddetli çarpışmalar ve ağır kayıplar Sovyet Ordusu'nun 1943 kış taarruzunda yaşanmıştır. Bahse konu taarruz çerçevesinde Krasni Bor'a yapılan hücum 10 Şubat'ta İspanyol hatlarının merkezine yakın cereyan etmiş ve Tümen şiddetli taarruza boyun eğmek zorunda kalmıştır. Harekâtın başında yaklaşık bir buçuk saat süren yoğun Sovyet topçu ateşi ve ardından Hava Kuvvetlerine bağlı uçakların İspanyol mevzilerine yönelik gerçekleştirdiği bombardımanın da etkisiyle yarısı can kaybı olmak üzere toplam 2252 zayıat verilmiştir. Kısmi geri çekilmenin ardından yapılan karşı taarruzla Kızıl Ordu birliklerinin ilerlemesi durdurulmuşsa da bu kayıplar iki yıllık muharebe görevinde verilen zayıatın yaklaşık dörtte birine tekabül edecek kadar yüksektir (Payne, 2008, s.151; Viciana, 2018, s.171).

Mavi Tümen II. Dünya Savaşı'nın en ölümcül cephesinde görev yapmıştır. Hava ve ateş desteği ile personel mevcudu açısından dezavantajlı olmasının yanı sıra Alman tümenlerinin aksine dinlenme, bütünleme, bakım ve iyileştirme amacıyla birlik olarak geri çekilme uygulamasından yararlanamamıştır. Sovyet cephesinde karşılaştığı en büyük zorluk ise hava şartlarından kaynaklanmış ve büyük çoğunluğu Akdeniz iklimine alışkın İspanyollar çok soğuk geçen 1941 ve 1942 kışlarında gerçek bir felaketi yaşamışlardır (Moreno Juliá, 2009, s.85). Tümen'in Sovyet topraklarında geçirdiği ilk kış mevsiminde 2500 asker hastalanmış ve ayrıca 1235 donma/soğuk ısırması vakası meydana gelmiştir. Sovyet ölümlerinin üzerinden aldıkları iklime uygun kışlık kıyafetleri giyerek şiddetli soğuğa dayanmaya çalışan İspanyol askerleri kışı takip eden ilkbaharda harekât alanındaki zeminin çamurla kaplanmasıyla yeni bir felaketi tecrübe etmişlerdir (Payne, 2008, s.150,153).

Bununla birlikte, Tümen personeli İspanya hükûmetinin tutum değişikliğine bağlı olarak cephede bir kış mevsimi daha geçirmekten kurtulmuştur. Franco savaşın Almanya aleyhine döndüğünü görmüş ve 24 Eylül 1943'te Bakanlar Konseyi'ne başkanlık ettiği toplantıda Mavi Tümen'in geri çekilmesi kararı çıkmıştır. Aynı toplantıda Alman tarafının tepkisini yumuşatmak amacıyla Tümen yerine bir 'gönüllüler' lejyonu teşkiline de karar verilmiştir. Birkaç gün sonra bu karar İspanya Büyükelçisi tarafından Alman tarafına iletilmiş ve Mavi Tümen 5-12 Ekim'i kapsayan haftada görev yerini Alman birliklerine devrederek cepheden çekilmiştir (Viciana, 2018, s.194,196).

1943 yılına kadar geçen yaklaşık yirmi yedi aylık süre zarfında Mavi Tümen bünyesinde dönüşümlü olarak görev yapan 45.500 personelden 5000'i hayatını kaybetmiştir.[11] Ayrıca 8700 personel yaralanmış ve 1600 donma vakası meydana gelmiştir. Hastalanan 7800 ve uzuv kaybı sonucu sakat kalan 2137 personel genel zayıflık içerisinde yer almıştır. Tümen mensubu 372 esirden hayatta kalanlar ise 1954 yılına kadar Sovyetler Birliği'nde tutulmuşlardır (akt. Beevor, 2018, s.616). Belirgin bir başarı gösterememekle birlikte Mavi Tümen Doğu Cephesi'nden yüksek bir zayıflık oranıyla geri dönmüştür.[12] Mavi Filo'da ise dönüşümlü cepheye giden beş grupta 300-400 personel görev yapmıştır (Payne, 2008, s.295). Tümen'in çekilmesinin ardından faaliyetlerine bir süre daha devam eden Filo 1944 Şubat'ında İspanya'ya dönmüştür. Doğu Cephesi'ndeki görevi boyunca 163 uçak düşürmeyi başarmış olan Mavi Filo'da yirmi beş pilot ile ekipte görevli bir uzman hayatını kaybetmiştir (Salas, 1989, s.267).[13] Personel zayıflatının yanı sıra Mavi Tümen'in İspanya'ya maliyeti 613,5 milyon pesetaya ulaşmıştır. Mavi Tümen silah ve teçhizatını Almanya'dan temin etmekle birlikte bakım-onarım için harcama yapılması maliyeti artırmıştır (Payne, 2008, s.153).

Mavi Tümen projesine bağlı olarak Rusya seferinde çok sayıda genç ve hırslı Falanjist hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte Tümen'in resmen lağvedilmesinin ardından Kasım 1943'ten sonra aralarında Falanjistlerin de bulunduğu ve çoğunluğu gönüllü olan 2133 İspanya vatandaşı 121. Alman Tümen'i kuruluşunda Sovyetler Birliği'ne karşı savaşmayı sürdürmüşlerdir.[14] Bu lejyonun 1944 Mart'ında Franco tarafından lağvedilmesinden sonra dahi geride kalan 243 kişi İspanyol Gönüllüler Lejyonu (Legion Española de Voluntarios LEV) adı altında savaşa devam etmişlerdir (Paine, 1961, s.234; Payne, 2008, s.151,152). Öte yandan, feshedilen Mavi Tümen'in İspanya'da bulunan bazı eski mensupları Alman ordusuna gönüllü olarak katılmak ya da savaş sanayiinde çalışmak amacıyla kaçak yollardan Fransa üzerinden Almanya'ya gitmişlerdir (Torres, 2018, s.29).

6. Karşılaşmalar

6.1. Muharebe Alanlarında Karşılaşma

Sovyetler Birliği'ndeki İspanyol siyasi mültecilerle Mavi Tümen mensupları ve doğrudan Alman ordusu kadrosunda görevli İspanya vatandaşlarının II. Dünya Savaşı esnasında Doğu Cephesi'nde düşman saflarda ya da Sovyet cezaevlerinde veya çalışma kamplarında yolları kesişmiştir. Muharip asker veya paramiliter grupların mensupları ya da mahkûm ve esir olarak bu karşılaşmalar, İç Savaş esnasında kıyasıya savaşın iki farklı ideoloji ve dünya görüşüne mensup İspanyolların ülkelerinden binlerce kilometre uzakta, farklı motivasyon ve duygu durumlarında bir kez daha yüzleşmelerine yol açmıştır. Mavi Tümen'in Doğu Cephesi'ne gelişi ve uzun süre Leningrad bölgesinde konuşlanmış olması bu iletişimi mümkün kılmıştır.

Bu döneme dair kaynakların büyük kısmı, savaşın başlangıcında İspanyol vatandaşlarına Kızıl Ordu'da görev verilmediği konusunda birleşmektedirler. Sovyet yönetiminin savaşın ilk döneminde üst düzey İspanyol askerlerin bilgi ve tecrübelerinden muharebe alanında yararlanma konusunda çekimser kaldığı anlaşılmaktadır. Lordache, bu durumun esas olarak Sovyet yetkililerin yasal mülahazalarla böylesi bir uygulamaya karşı koymalarından ve başlangıçta İKP yöneticilerinin muharip insan gücünün İspanya'daki müstakbel bir savaş için muhafaza edilmesi düşüncesiyle sergiledikleri tutumdan kaynaklandığını işaret etmektedir (2013, s.91). Buna karşılık Sagomonyan, savaşın başlamasıyla 23 Haziran 1941'de İKP liderlerinden Dolores İbarruri ve Jose Diaz'ın Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesine ve Komintern Başkanı G. Dimitrov'a birer mektup yazarak İspanyolların "Hitler'e karşı savaşma konusundaki samimi arzularını" ilettiklerine dikkat çekmektedir (2022, s.229).

Bu dönemde Kızıl Ordu'ya kabul edilmemekle birlikte bir kısım İspanya vatandaşı NKVD (Narodnyy Komisariat Vnutrennih Del/İç İşleri Halk Komiserliği) bünyesinde görev almaya başlamıştır. Bazı İspanyollar da yine NKVD bünyesinde pilot olarak görevlendirilmişlerdir (Elpátievsky, 2008, s.253-255). Bahse konu belirsizlik safhasını takip eden dönemde İspanyol gönüllüler savaşa katılabilmiş ve bu süreçte İspanya İç Savaşı'nda görev yapmış Sovyet subayları etkili olmuşlardır. Dolores İbarruri Aralık 1943'te Frunze ve Genelkurmay Akademileri mezunu İspanyol komutanların askerî hizmete alınmaları için doğrudan Stalin'e bir mektup yazmış ve ardından mektupta adı geçenlerin çoğunluğuna görev verilmiş, bazıları da Frunze Akademisi öğretim kadrosuna atanmışlardır. Bu çerçevede İspanyol İç Savaşı'nın önemli komutanlarından Enrique Líster Forjan, İspanyol milis savaşçılarından 'El Modesto' lakaplı Juan Guilloto León ve Francisco Ciutat Cordon 1944 yılında tümgeneralliğe terfi etmişlerdir (Sagomonyan, 2022, s.227,230; Gonzales ve Nicolás 2016, s.11). 1943-1946 döneminde ise pek çok İspanyol Kızıl Ordu'ya çağırılmıştır (Elpátievsky, 2008, s.247).

Sovyetler Birliği tarafında savaşa katılan İspanyolların büyük çoğunluğu bu ülkede siyasi mülteci olarak bulunan yetişkinlerden oluşmuştur. II. Dünya Savaşı'nın bitimine kadar 800 civarında İspanyol vatandaşı asker, havacı, partizan ya da gerilla olarak 'Faşizmle mücadele, İç Savaş'ta yarım kalan hesaplaşma ve intikam güdüsüyle' Leningrad, Moskova, Stalingrad, Belarus, Ukrayna, Polonya, Çekya, Kafkasya, Kuban cephelerinde ve Berlin'in ele geçirilmesinde görev almışlardır (Moreno Izquierdo, 2017, s.28; Cano, 2022, s.14). Gonzales ve Nicolás'a göre; SSCB'de yaşayan ve çoğunluğu gönüllü olan 815 İspanya vatandaşı II. Dünya Savaşı'na katılmıştır. Bu savaşçıların büyük kısmı siyasi mültecilerden; yaklaşık yüzde 23'ü ise ülkelerindeki İç Savaş nedeniyle Sovyetler Birliği'ne tahliye edilmiş çocuklar ve gençlerden oluşmuştur (2016, s.13,15).

Almanya'nın Sovyet topraklarında ilerlemesine bağlı olarak çocuk sürgünlerin büyük çoğunluğu ülkenin iç kesimlerindeki yurtlara tahliye edilirken bir kısmı çalışmaya başlamış, bazıları da Stalin'in izniyle orduya ya da NKVD'nin özel birliklerine katılmışlardır (Moreno Izquierdo, 2017, s.28). Çocuklar arasında, SSCB'de aldığı havacılık eğitimiyle savaş pilotu olan da vardır (Sagomonyan, 2022, s.235). En büyükleri 1922, en küçükleri ise 1928 doğumlu olan 12'si kız 182 İspanyol çocuk ve genç 1945 yılına kadar devam eden savaşa katılan İspanyollar arasında yer almışlardır. Cephe yakınlarında hastabakıcılık gibi destek hizmetlerinde görev yapanların yanı sıra tahliye edilen çocuklardan bazıları da cephe gerisindeki tank fabrikalarında çalışmışlardır (Gonzales ve Nicolás, 2016, s.14-16). Öte yandan, kaldıkları yurttan kaçarak cepheye giden iki İspanyol çocuğun Mavi Tümen askerlerine esir düşmesi, İspanyol Cumhuriyetçi ve Nasyonalistlerin Sovyet topraklarında karşı karşıya gelmelerinin örneklerinden birini teşkil etmiştir (Elpátievsky, 2008, s.192).

SSCB'de bulunan bazı İspanyol pilotlar ve denizciler de Hava Kuvvetleri bünyesinde, NKVD'ye bağlı olarak ya da partizan grupları içerisinde Sovyet savunmasına destek vermişlerdir. Savaş süresince İspanyol gerillalar Moskova-Kalinin, Belarus, Harkov, Novorossiysk, Odesa, Azak Denizi, Rostov, Kırım, Kafkaslar ve Stalingrad bölgelerinde faaliyet göstermişlerdir. Bazı İspanyollar partizan grupları içerisinde; Alman ilerleme güzergâhlarına mayın döşenmesi, demiryolu hatlarının ve köprülerin tahrip edilmesi, trenlere ve motorlu araç konvoylarına sabotajlar düzenlenmesi, Alman artçı birliklerine saldırı ve istihbarat toplanması gibi görevler üstlenmişlerdir (Iordache, 2013, s.91; Sagomonyan, 2022, s.232, 234). Öte yandan, İspanyol doktorlardan Sovyet özel birliklerinde ya da partizan grupları içerisinde Almanlara karşı mücadele ederken mesleklerini icra edenler de olmuştur (Fleta, 2015, s.23). Kadınlar ise cephe gerisinde yardımcı hizmetlerde görev almışlardır (Gonzales ve Nicolás, 2016, s.13).

Partizan birliklerinde görevli İspanyollar İç Savaş'ta edindikleri tecrübeleri Sovyet partizanlara aktarmışlar, Ukrayna ve Belarus'taki kadroların eğitimine katkıda bulunmuşlardır. Hatta, Mavi Tümen askeri kisvesiyle düşman hatlarının gerisine sızarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Öte yandan Gorki (Nijniy Novgorod) kentindeki araba fabrikası işçilerinden oluşan yaklaşık kırk kişilik İspanyol grubu NKVD bünyesinde kurulan ve işgal altındaki topraklarda muharebe etmekle görevlendirilen OMSBON (*Otdelnaya Motostrelkovaya Brigada Osobova Naznacheniya- Özel Maksatlı Bağımsız Motorlu Piyade Tugayı*)'a katılmışlardır. Bu birlik Ekim 1941'de Moskova'da Kremlin'in korunmasında da görevlendirilmiştir. Ayrıca bazı İspanyollar, özellikle sabotaj faaliyetleri icra eden karma milliyetli (uluslararası) partizan birliklerinin mensubu olarak Mavi Tümen'in konuşlandığı Leningrad bölgesinde görev yapmışlardır. Bu birliklere komuta eden İspanyollar da olmuştur (Sagomonyan, 2022, s.231,232).

Kızıl Ordu'ya entegre olarak görev yapan çocuk ve yetişkin İspanyollardan bazıları Ocak 1945'te Baltık'tan Slovakya'ya kadar ilerlemişler ve Alman cephesini yarmayı başaran kuvvetler arasında yer almışlardır. Bu ilerleme esnasında İspanyollardan pek çoğu hayatını kaybetmekle birlikte bazıları muzafer bir ordunun mensupları olarak Almanya'ya girmişlerdir (Gonzales ve Nicolás, 2016, s.17). Encinas'a göre; II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği tarafında savaşa katılan İspanyollardan 151'i cephelerde hayatını kaybetmiş, 15'i de kaybolmuştur (2008, s.153). Can kayıplarının büyük çoğunluğu Leningrad cephesinde verilmiştir (Ibáñez, 2012, s.963). Leningrad Kuşatması esnasında (1941-1944) 46'sı çocuk ve genç olmak üzere toplam 70 İspanyol hayatını kaybetmiştir. 1941-1945 döneminde cephede ve cephe gerisinde 134 çocuk hayatını kaybetmiş, Almanların eline düşen 14 çocuk ise ülkelere gönderilmiştir (akt. Garrido, 2022, s.429, 430). Dolores Ibárruri'nin bir motorize tümende görev yapan oğlu Piyade Üsteğmen Rubén Ruiz Ibárruri Stalingrad savunması esnasında hayatını kaybetmiştir. Cephede verilen kayıpların yanı sıra Sibirya'daki inşa çalışmaları esnasında ve Leningrad kuşatması döneminde maruz kalınan mahrumiyet şartlarında iklimin çok soğuk olması nedeniyle İspanyollardan donarak ya da akciğer hastalıklarından hayatlarını kaybedenler de olmuştur (Gonzales ve Nicolás, 2016, s. 17).

6.2. GULAG Kamplarında Karşılaşma

Sovyetler Birliği'ndeki İspanyolların birçoğu bu ülkedeki şartlara uyum sağlamakta zorlanmışlardır. Stalinist baskı, özgürlüklerin kısıtlanması ve İKP liderliğinin tutumu ortaya çıkan hoşnutsuzluğun temel nedenini oluşturmuştur. İç Savaş'ta Cumhuriyetçi hükûmete destek olan ve birçok İspanyol'un benimsediği ideolojinin kutbu olarak algılanan Sovyetler Birliği'nde karşılaşılan bazı gerçeklikler siyasi mültecileri çelişkiye düşürmüş ve bu ülkeyi terk etme çabalarına sevk etmiştir. Vize için yapılan büyükelçilik ziyaretleri Stalin yönetiminin dikkatini çektiğinde bir kısım İspanya vatandaşı Sovyet güvenlik servislerinin hedefi olmuştur. Öte yandan pilotlar, denizciler ve öğretmenler arasında Sovyet yönetiminin baskıcı politikalarına karşı hoşnutsuzlukların sergilendiği bazı olaylar da gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, Alman ordularının 1941 haziran ayında Sovyet topraklarına girmelerini takiben NKVD tarafından bazı pilotlar ve denizciler tutuklanarak tasfiye edilmiştir (Iordache, 2019, s.43; Alted, 2002, s.136).

Lubianka, Lefortovo ve Butirka'daki hapishanelerde sorgulama ve işkencelere maruz kalan kimi siyasi mülteciler; özellikle Sovyet karşıtı propaganda ve ajitasyon, espionaj ve Troçkizm gibi suçlamalarla 10-25 yıl arasında hapse mahkûm edilmişler ve başta 'Karaganda' olmak üzere çalışma kamplarına gönderilmişlerdir (Iordache, 2019, s.43; Alted, 2002, s.136).[15] Sovyet yönetimi ve İKP, GULAG kamplarında İspanya vatandaşlarının tutulduğunu bir süre inkâr etmiş, ancak durum gizlenemeyecek derecede alenileşince bahse konu İspanyolların "kendini gizleyen falanjistler oldukları" söylentisini yaymışlardır (Fleta, 2015, s.24).

SSCB'de bulunan İspanyol kökenli tüm gruplardan GULAG kamplarına gönderilenler olmuştur. Siyasi mülteciler, havacılar, denizciler, savaş esirleri, adi suçlardan mahkûm edilmiş sürgün çocuklar, Mavi Tümen'den firar edenler ve Berlin'den gelen İspanyol işçilerin bazıları kampları tecrübe etmişlerdir. Çoğunlukla madenlerde ve fabrikalarda çalışan bu mahkûmlar ağır mesai ve neredeyse açlık şartlarında Sovyet hükûmetine düşük maliyetli iş gücü sağlamışlardır. Mavi Tümen mensuplarından çalışma kamplarına gönderilenlerin büyük kısmını 1943 yılındaki Krasni Bor muharebesinde esir edilenler oluşturmuştur (Guzmán, 2016, s.103).

Krasni Bor'da esir alınan İspanyolların bir kısmı, özellikle yaralıları bu bölgeden Kolpino'ya ve ardından Leningrad'a devam eden yaya intikali esnasında hayatlarını kaybetmiş, yürüyemeyecek durumda olanlar Sovyet askerleri tarafından vurulmuştur. Mavi Tümen esirlerinin Leningrad'da NKVD bürolarındaki sorgu süreçlerinde Sovyetler için çalışan bazı İspanyol göçmenler tercüman olarak görevlendirilmiştir. Eski düşmanlar bir kez daha karşılaşmışlardır. Leningrad'da geçen birkaç günün ardından İspanyol esirlerin büyük çoğunluğu önce Makarino Kampı'na, buradan da Sovyetler Birliği'nin farklı bölgelerindeki Çeporovets, Solomobo, Boroviçi, Harkov, Potma, Şervkov, Harkov, Asbest, Karaganda, Magadan, Norilsk, İnta, Vorkuta, Tayšet, Irkutsk, Novosibirsk, Krasnoyarsk, Potma, Aktyubinsk (Aktöbe), Spassk, Kok-Uzek, Kengir, Odessa, Stalino (Donetsk) gibi kamplara gönderilmişlerdir. Boroviçi kampına gönderilenler örneğin, buraya daha önce gelmiş olan İspanyol havacılar, denizciler, Mavi Tümen firarileri, Alman fabrikalarında işçi olarak çalışmış İspanyollar ve çocuk-geç sürgünlerle karşılaşmışlardır. Böylelikle GULAG kamplarında da bir İspanyol toplumu ortaya çıkmıştır (Viciano 2018, s.208-211; Iordache, 2019, s.44-46).

II. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren açlık yaygınlaştığında yiyecek çaldıkları suçlamasıyla çocuk yaşta SSCB'ye gelen gruptan yaklaşık 200 kişinin de kamplara gönderilmesi çarpıcıdır (Iordache, 2019, s.44). Kamplardaki İspanyolların sayısı konusunda dönemsel olarak farklı bilgilere rastlanmaktadır. Iordache, yetişkinlerle birlikte yaklaşık 350 İspanya vatandaşı kamplarda zorla çalışma cezası verildiği ve bunlardan 58'inin hayatını kaybettiğinden bahsederken (2019, s.44), Garrido, II. Dünya Savaşı'nın ardından 177'si sürgün çocuklardan olmak üzere 232 İspanyol vatandaşının farklı merkezlerde hapsedildiğini aktarmaktadır. 1949 yılına gelindiğinde çalışma kamplarında tutulan toplam 464 İspanyol vatandaşından 67'si çeşitli nedenlerle hayatını kaybetmiş, 13'ü ise infaz edilmiştir. Diğer kayıpların ardından 1949 yılı sonunda kamplarda yaklaşık 300 İspanyol vatandaşı kalmıştır (2022, s.431).

Karaganda GULAG Kampı'nda 1942 yılından itibaren bir araya gelen Cumhuriyetçiler ve Nasyonalist Mavi Tümen esirleri, diğer bir ifadeyle "İki İspanya" arasında bir iş birliği anlayışının ortaya çıkması dikkat çekicidir. Yaşadıkları zor şartlar ve özgürlük gibi ortak bir amaca odaklanma, karşıt düşüncedeki iki grubun görüş farklılıklarına atfettikleri önemi bir nebze de olsa azaltmıştır. Hatta kamptaki çocuklar ve kadınlar için yardım toplanması gibi bir dayanışma örneği de sergilenmiştir. Öte yandan, kamplarda bir araya gelen tüm İspanyolların İç Savaş'ta doruğa çıkan karşılıklı nefreti unuttukları ve aralarında

düşünsel olarak bir uzlaşa sağlandığı söylenemez. Dahası, Sovyet yönetiminin emrindeki bir kısım İspanyolun kamplarda Franco yanlılarına kötü davrandıkları ve bazılarının ölümlerinden sorumlu oldukları iddiaları Mavi Tümen mensuplarının hatıratlarında yer almıştır. Karaganda örneğinde taraflar arasında ortaya çıkan geçici ve sınırlı uzlaşma, İspanya'daki Franco rejimi tarafından propaganda maksadıyla kullanılmış ve bu sıra dışı şartlar altındaki iletişim, kamuoyuna "İspanyol cumhuriyetçilerin pişmanlık duydukları" söylemiyle yansıtılmıştır (Guzmán, 2016, s.113-115).

Öte yandan Sovyet yönetimi de Mavi Tümen esirlerinden propaganda unsuru olarak yararlanmıştır. Alman ordusu saflarında savaşmaya devam eden İspanyolları etkilemek maksadıyla esirler tarafından topluca ya da münferit olarak imzalanan ve Mavi Tümen askerlerine ulaştırılan mektuplarda, "Sovyet görevlilerin kendilerine dostça davrandıkları, sağlık durumlarının ve beslenmelerinin iyi olduğu, artık soğuktan kurtuldukları, yaralılarının hastanede tedavi ettirildiği, Hitler'in İspanyol askerlerine sömürge birliği gibi davrandığı, Sovyetler ve Hitler arasındaki bu savaşta İspanyolların aslında taraf olmadıkları" gibi temalar işlenmiştir (Torres, 2018, s. 9-11).

7. Vatana Dönüş

1945 yılında savaşın sona ermesinin ardından İtalyan ve Alman esirler ülkelerine gönderilirken İspanya İç Savaşı sonrasında kurulan Franco hükûmetinin SSCB tarafından tanınmaması ve diplomatik ilişkilerin kesilmiş olması nedeniyle savaş esiri kabul edilmeyen Mavi Tümen askerlerinin ve İspanyol sürgünlerin ülkelerine dönmeleri bir süre mümkün olmamıştır. Stalin'in 1953 yılındaki ölümünün ardından iki ülke arasındaki ilişkilerin yumuşamaya başlaması, yeni Sovyet yönetiminin II. Dünya Savaşı 'mahkûmlarının' ülkelerine dönebilmelerini sağlayan genel af çıkarması İspanyol esirlerin yanı sıra sürgünlerin de dönüşünün yolunu açmıştır. Franco hükûmeti bu gelişmelerin sağladığı uygun ortamda öncelikle Mavi Tümen esirlerinin İspanya'ya dönüşü konusundaki talebini SSCB'ye iletmıştır. Başlangıçta olumlu yanıt alınamamakla birlikte sürecin ilerlemesinde Kızıl Haç'ın aracılığı belirleyici rol oynamıştır (Colomina, 2018, s.24, 25; Viciano, 2018, s.214-216). Nihayetinde 286 İspanyol vatandaşını taşıyan Semiramis adlı gemi 26 Mart 1954 günü Odesa'dan İstanbul istikametine hareket etmiştir. Yolcular İstanbul'da İspanyol yetkililer tarafından karşılanmış ve sağlık muayenesine tabi tutulmuşlardır. 28 Mart'ta yeniden seyrine başlayan Semiramis, 2 Nisan'da Barselona'ya ulaşmıştır (Viciano, 2018, s.216). Bu grubun içerisinde 248 Tümen mensubu ve uçağı düşen 15 Mavi Filo pilotu da yer almıştır (Payne, 2008, s.153). Elpátievsky, Semiramis gemisiyle dönen 286 kişilik grup içerisindeki Mavi Tümen mensuplarının sayısını 240 olarak verirken çocuk yaşta SSCB'ye gitmek zorunda kalan dört İspanya vatandaşının da gruba karışarak ülkesine döndüğüne işaret etmektedir (2008, s.489).

İlk grubun ülkeye dönmesinin ardından İspanya ve SSCB hükûmetleri arasında 1956 yılında yapılan anlaşmalar neticesinde çocuk yaşlarda Sovyet topraklarına gelmiş İspanyol vatandaşlarının da ülkelerine dönebilmelerinin yolu açılmıştır. Ancak Franco rejimi muhaliflerine bu imkân verilmemiştir. Kızıl Haç'ın aracılığı ve sağladığı mali kaynakla 1956-1959 döneminde iki ülke arasında yedi sefer yapılmıştır. Yukarıda bahsedilen ilk seferden sonra gerçekleştirilen dört seferde 1692 İspanyol, 87 Rus eş ve Sovyetler Birliği'nde doğmuş 667 çocuk İspanya'ya gelmişlerdir. İlk seferde gelen Mavi Tümen mensuplarının aksine diğer gruplar ülkeye vardıklarında törenler ve sevgi gösterileriyle karşılanmamışlardır. Bu gruplar, özellikle sosyalist ve komünist düşünceye mensup olanlar Sovyetler Birliği geçmişleri nedeniyle şüphe altında kalmış, Sovyet ajanı muamelesi görmüş ve takip edilmişlerdir. Bir kısım Mavi Tümen mensubu da aynı akıbete uğramıştır. Franco rejimi tarafından şüphe altındaki bu insanların politik faaliyetlerle meşgul olmaları engellenmeye çalışılmış, bu çerçevede, Sovyet ajanı olarak suçlanan 18 yetişkin ve 10 çocuk 1959 yılında sınır dışı edilmişlerdir (Colomina, 2018, s.26-28).

Franco'nun ölümünün ardından 1977 yılında yaşanan iki gelişme olan; SSCB-İspanya diplomatik ilişkilerinin yeniden tesis sürecinin tamamlanması ve İspanya Komünist Partisi'nin tekrar yasal statü kazanmasıyla 1950'lerde ülkeye dönemeyen Sovyetler Birliği'ndeki İspanyollara dönüş imkânı sağlanmıştır. 1979 yılı temmuz ayında yayımlanan Kraliyet kararnamesiyle af çıkarılması da ülke dışındaki İspanyolların dönüşleri için önemli bir adım olmuştur. Bu gelişmelerin sağladığı ortamda bir organizasyona dahil olup gelenlerin aksine aile olarak ya da bireysel dönüşler gerçekleşmiştir. Bu dönemde İspanyol solunun bazı mensupları da ülkelerine dönmüşlerdir. İspanya'ya yönelik son göç dalgası, Perestroyka döneminde Sovyetler Birliği'ndeki yaşam şartlarının kötüleşmesine bağlı olarak ekonomik ve sosyal kaygılarla gerçekleşmiş, hükûmetler arasında yapılan anlaşmalar doğrultusunda 1991 ve 1992 yıllarında yüz İspanyol daha ülkelerine dönmüşlerdir. Ancak çocuk yaşta Sovyetler

Birliği'ne gelenlerden yaklaşık doksani yaşamlarını Rusya Federasyonu'nda sürdürmeyi tercih etmişlerdir (Colomina 2018, s.29, 30).

Öte yandan, İspanyol göçmenlerin ülkeye dönüşleri için zaruri nedenlerle kurulan insani bağ iki ülke arasındaki ilişkileri olumlu yönde etkilemiştir. Zira Sovyetler Birliği'ne gönderilen çocuklar ve yetişkinler grubu, 1977 yılında iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine giden süreçte önemli bir rol oynamıştır. Bu etki, İspanya ve Rusya arasında günümüzde devam eden kültürel faaliyetlerin sürdürülmesinde de belirleyici olmuştur (Encinas, 2008, s.15).

8. Sonuç

Antony Beevor'ın 'İspanya İç Savaşı 1936-1939' adlı eserinde Antoin de Saint-Exuper'den aktardığı "iç savaş bir savaş değil, hastalıktır" tespiti (2018, s.27), bize hastalığı takip eden meşum olasılıkları hatırlatır. İç savaşa maruz kalan toplum ve onu oluşturan unsurlar için artık birçok şey eskisinden farklı ve travmatiktir. Bunun en iyi örneklerinden biri İç Savaş ve sonrası İspanya toplumu, farklı dünya görüşlerinin bitmeyen hesaplaşması ve ayrışmadır. Her ne kadar günümüzde iç savaş nedeni olarak ideolojilerin etkisi azalmışsa da İspanya İç Savaşı ve yansımaları günümüzde dahi çoğunlukla ideolojik gözlüklerle ele alınmakta, farklı doğrular ve yanlışlar üretilmeye devam edilmektedir.

İç Savaş'ın en dramatik sonuçlarından biri olan göç nedeniyle anavatanından uzak kalınması, ailelerin parçalanması, yaşam hakkının ve insanlık onurunun farklı ölçülerde zedelenmesi gibi olgular travmatik süreçlere yol açmıştır. İspanya İç Savaşı'nın yoğun şiddet ortamından uzaklaşmak amacıyla Sovyetler Birliği'ne sığınan İspanyolların büyük kısmı hayatta kalmayı başarmışlarsa da farklı bir iklim, zihniyet ve kültüre uyum sağlamada zorluk çekmişlerdir. Sovyet yönetiminin dayandığı ideolojik arka plan ve kozmopolit toplumsal yapıdan dolayı İspanya vatandaşları ötekileştirilmemiş olmakla birlikte daha büyük bir savaşa, korkuya ve açlığa maruz kalmışlardır. Savaşın ağır şartlarında hayatta kalma içgüdüleriyle suça bulaşanlar, Stalin yönetiminin baskıcı politikaları doğrultusunda şüpheli çekenler ve savaş esiri olan İspanyollar ise çalışma kamplarını tecrübe etmişlerdir. Ülkelerinde Cumhuriyet rejimini desteklemiş İspanyollar ile Mavi Tümen mensuplarının, II. Dünya Savaşı esnasında Sovyetler Birliği'nde muharebe alanlarında, özellikle Leningrad cephesinde karşılaşmaları İç Savaş hesaplaşmasının yabancı bir ülke topraklarında başka biçimlerde sürdürüldüğüne işaret etmektedir. GULAG kamplarında düşman tarafların karşılaşmaları ise farklı duygu tezahürlerine neden olmuştur. Tüm bunların ötesinde, bu ülkede uzun süre yaşamayı seçenler ise geri dönüşü olmayan bir yola girmişler, yeni bir kimliğe bürünüp 'Sovyetleşmişler' ve kökleriyle bağlarını koparmışlardır. İspanya'ya dönenler için de süreç daha az dramatik olmamıştır.

Franco rejimini temsil eden Mavi Tümen mensupları açısından durum daha farklı gelişmiştir. İspanyol aşırı sağında, özellikle Falanjist yapıda köpüren 'Komünizmle savaş' ve Hitler ile dayanışma düşüncesinin şekillendirdiği bu proje aslında İspanya İç Savaşı'nın uzantılarından birini oluşturmuştur. Savaştan sonra İspanya'ya dönüşlerinde 'kahraman' olarak karşılanmaları bir yana, aralarında Falanjist teorisyen, yazar ve politik şahsiyetlerin de olduğu binlerce kayba rağmen Doğu Cephesi'ndeki savaş Mavi Tümen mensupları ve destekleyenlerin hafızalarında bir rüşt kanıtı olarak yer etmiş ve aşırı sağ düşüncüyü pekiştirmiştir. Savaşın ağır şartlarından kaynaklanan hayal kırıkları yaşanmasına rağmen bir 'davaya' hizmet edilmesi, görev sürecinde zor zamanların paylaşılmış olması ve kazanıldığı düşünülen tecrübelerle atfedilen değer Mavi Tümen olgusu çerçevesinde oluşan birlik ruhu ve dayanışmanın yıllara sâri sürmesine neden olmuştur. Günümüzde aşırı sağ düşünce mensupları 'Sonsuz Barış' yazılı Mavi Tümen anıtında Nazi ve Falanj sembolizmini sergileyerek hâlâ anma etkinlikleri düzenlerken Sovyet sürgünü İspanyolların travmalarıyla baş etmeye çalışmaları Antonio Machado'nun 'İki İspanya'sını anımsatmaktadır.

Son Notlar

1. 1920'lerde ve İç Savaş öncesinde 1930'larda da politik motivasyonla İspanya'dan SSCB'ye gelenler olmuştur, ancak bu dönemde gelenlerin çoğunluğu ülkelere dönmüşlerdir. Bkz. (Elpátievsky, 2008, s.37-45).
2. İspanya'da 19. ve 20. yüzyıllarda belirginleşen ve İspanya İç Savaşı'nın da arka planında yer alan entelektüel ve ideolojik bölünme "İki İspanya" kavramsallaştırılmasıyla ifade edilir. Kendisi de İç Savaş'ın son günlerinde Fransa'da sürgünde ölen ünlü İspanyol şair Antonio Machado'nun Españolito adlı şiirinde değinmesinin ardından "İki İspanya" kavramı popüler hale gelmiştir.
3. Elpátievsky (2008, s.105), Fransız Afrikası dahil bu ülkelere gönderilen çocukların sayısını 34.037 olarak vermiştir. Aynı yayında (s.107) verilen başka bir istatistikte 1949 tespitleriyle İspanya'dan bahse konu ülkelere gönderilen çocukların sayısı 32.037'dir.
4. Çocuk yurtları; Pravda, Krasnovidovo, Planiernaya, Moskova, Obninskoye, Eupatoria, Piragovskaya, Leningrad (2), Puşkin (2) Odesa (2), Kiev, Jerson, Harkov'da açılmıştır. Bkz. (Ibáñez, 2012, s.948).
5. İç Savaş esnasında ve takip eden dönemde Sovyetler Birliği'ne gelen İspanyol vatandaşlarının sayısına dair literatürde farklı bilgiler bulunmaktadır. İspanya Komünist Partisi tarafından Kızıl Haç ve Katalonya Birleşik Sosyalist Partisi'ne 1953 yılında verilen bir rapora göre; aralarında 891 politik mülteci, 157 pilot ve adayı, 69 denizcinin de yer aldığı 1239 yetişkin ve 2982 çocuk toplam 4221 kişi İç Savaş sonrası dönemde SSCB'deki İspanyol toplumunu oluşturmuştur (Moreno Izquierdo, 2017, s.20). Encinas (2008, s.153) tarafından 'SSCB'deki İspanyol Sürgünü'nün Beyaz Kitabı' adlı belgeden 1986 itibarıyla derlenen bilgiler büyük oranda yukarıdaki sayılarla örtüşmekle birlikte toplam sayı 4327 olarak verilmiş, Almanya'dan gelen İspanyollar 27, Mavi Tümen mensuplarından SSCB'de kalanlar 51 olarak belirtilmiştir. Elpátievsky (2008, s.83-85)'nin; Alted, Nicolás ve González'in 1999 tarihli 'Los niños de la guerra de España en la Unión Soviética' adlı eserlerinden *-teyit edememekle ve sayıları abartılı bulmakla birlikte-* aktardığı ve daha geniş bir dönemi (1937-1956) kapsayan değerlendirmede; Sovyetler Birliği'ne gelen 7251 İspanya vatandaşından 2845'inin hayatını kaybettiği, 938'inin İspanya'ya döndüğü 3593'ünün ise bu ülkede yaşamayı tercih ettiği bilgileri yer almıştır.
6. Aksi yönde bir tavır benimsemiş olmasına rağmen Sovyet yönetimi, Almanya'nın aracılığıyla 1940 ve 1941 yıllarında gerçekleştirilen üç farklı organizasyonla denizci, pilot ve sürgün çocukların eğitimcilerinden oluşan 131 kişilik grubun İspanya'ya gönderilmesine de izin vermiştir (Iordache, 2013, s.89).
7. Mavi Tümen adlandırması İspanyol Falanjistlerin mavi gömlek renginden kaynaklanmış olmakla birlikte Falanjistlere sempati duymayanlar 'İspanya Gönüllüler Tümeni' adlandırmasını tercih etmişlerdir. Bkz. (Reverte, 2012, s.25,26). Ancak Rodríguez (2009), Tümen'in toplam mevcudu içerisinde Falanjistlerin sayısının azınlık oluşturması, kuvvetin en az yarısını ordu mensuplarının teşkil etmesi, süreç içerisinde personel değişimi ve birlik bütünleme ihtiyacı hasıl olduğunda zorunlu askere alma sisteminin uygulanması nedenleriyle "Tümen'in ne gönüllü ne de mavi olmadığını" savunmaktadır.
8. Mavi Tümen ve Mavi Filo'da görevli İspanyolların yanı sıra Nazi Partisi'nin paramiliter teşkilatı 'Schutzstaffel'in savaş kolu olan Waffen SS bünyesinde çalışanlar, Alman ordusuna asker olarak kaydolanlar ve hatta Fransa'daki mülteci kamplarının ağır şartlarından kurtulmak amacıyla Alman ordusu için gönüllü olanlar gibi Almanya hizmetine giren başka İspanyollar da vardır. Bkz. (Payne, 2008, s.152).
9. Görev yaptığı sürece Tümen için İspanya'da yeni gönüllüler bulunabilmiş ancak 1942 yılının sonlarına doğru sadece gönüllülerle personel değişimlerinin karşılanamayacağı anlaşıncı İspanyol ordusundan asker temini yoluna gidilmiştir. Bkz. (Payne, 2008, s.151).
10. General Muñoz Grandes 1942 yılının sonunda tümen komutanlığı görevini General Emilio Esteban-Infantes'e devretmiştir (Moreno Juliá, 2012, s.78).
11. Payne (2008, s.152), hayatını kaybedenlerin sayısını 4954 olarak vermektedir.
12. Esirler hariç toplam zayıat 25.237'dir ve bu sayı yüzde 55'lik bir orana tekabül etmektedir.
13. Jorge Fernández-Coppel (2017, s.17)'e göre; Mavi Filo'nun cepheye giden 89 pilotundan 19'u muharebede ya da kaza-kırım nedeniyle hayatını kaybetmiştir.
14. Alfonso Viciano Martínez-Lage (2018, s.196)'ye göre bu birliğin mevcudu 2269'dur.

15. Rusya'da Çarlık döneminde 17. yüzyılda Sibiry'a bölgesinde uygulamaya konan 'Zorunlu Çalışma Taburları' sistemi 20. yüzyılın başlangıcına kadar sürdürülmüştür. Ekim Devrimi'nin ardından Lenin'in talimatıyla yeniden ele alınan sistem, muhaliflerin 'rehabilite edilmesi' amacıyla toplama kamplarına dönüştürülmüştür. Sovyetler Birliği'nde Stalin döneminde 1929 yılından başlayarak GULAG (Glavnoye upravleniye lagerey-Ana Kamp İdaresi) kamplarındaki işgücü ülkedeki sanayileşmeyi hızlandıranın bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Bkz. (Applebaum, 2008, s.xvi,10).

Kaynakça

- Altred Vigil, A. (2002). El exilio español en la Unión Soviética. *Ayer* 47, 129-154.
- Applebaum, A. (2008). *Gulag: Tarihçe* (Çev. U. Demirbaş). Ankara: Arkadaş.
- Арутюнов (Arutyunov) A. A. (2017). Испанские эмигранты и институт гражданства в СССР (вторая половина 1930-х-начало 1940-х гг.). *Вестник Рудн. Серия: Всеобщая история*. 9(2), 132–138. DOI: 10.22363/2312-8127-2017-9-2-132-138
- Beevor, A. (2018). *İspanya İç Savaşı 1936-1939* (Çev. O. İşçi). İstanbul: Alfa.
- Bellod Gomez, A. (2004). *Soldado en tres guerras*. Madrid: Editorial San Martin.
- Black, J. (2022). *Kısa İspanya Tarihi* (Çev. Y. Alogan). İstanbul: Say.
- Cano Borrego, D. P. (2022). Españoles en el Ejército Rojo, *Muy Historia*, 152, 12-17.
- Casanova, J. (2017a). Republic, Civil War and Dictatorship: The Peculiarities of Spanish History. *Journal of Contemporary History*, 52(1) 148-156. DOI: 10.1177/0022009416678803
- Casanova, J. (2017b). La guerra civil española, 80 años después, *Andalucía en la Historia*, 55, 94-97.
- Castillo Rodríguez, S. (1999). *Memoria, Educación e Historia: el caso de los niños españoles evacuados a la Unión Soviética durante la Guerra Civil Española*. Tesis doctoral presentada por Susana Castillo Rodríguez. Universidad Complutense de Madrid. (<https://www.ninosderusia.org/wp-content/uploads/2020/04/Memoria-Educaci%C3%B3n-e-Historia-de-Susana-Castillo.pdf>)
- Colomina Limonero, I. (2018). Blue Victors & Red Losers. Returned Spaniards from the Soviet Union, *His. comun. soc.* 23(1), 23-32. <http://dx.doi.org/10.5209/HICS.59830>
- Elpátievsky, A. V. (2008). *La Emigración Española en la U.R.S.S. Historiografía y Fuentes, Intento de Interpretación*. Madrid: Exterior XXI.
- Encinas Moral, A.L. (2008). *Fuentes Históricas para el Estudio de la Emigración Española a la URSS (1937-2007)*. Madrid: Exterior XXI.
- Fernández-Coppel, J. (2017). *La Escuadrilla Azul: los pilotos españoles en la Luftwaffe*. Madrid: La Esfera de los Libros, S.L.
- Fleta Zaragozano, J. (2015). La asistencia a los «Niños de Rusia»: el papel de algunos médicos españoles exiliados. *Boletín de la Sociedad de Pediatría de Aragón, La Rioja y Soria*, 45(1), 18-25.
- Garrido Caballero, M. (2022). El exilio infantil de la Guerra Civil española en la URSS y México. *Ayuda internacional, experiencias de vida y legados. El Futuro del Pasado*, 13, 421-450. <https://doi.org/10.14201/fdp.27284>
- González Martínez, C. & Nicolás Marín, M. E. (2016). 'Rojos y Azules' Españoles en la Unión Soviética. *Historia Actual Online*, 40(2), 7-28.
- Guzmán Mora, J. (2016). Presos en Rusia: la memoria española del Gulag durante el franquismo (1954-1975). *Quaderns de Filologia: Estudis Literaris*, XXI, 101-118. DOI: 10.7203/qdfed.21.9337
- Holmes, L. E. (2020). Spain in the Depths of Russia 1941-1944, *Bulletin for Spanish and Portuguese Historical Studies*, 45(1), 73-108.
- Ibáñez Ortega, N. (2012). El exilio infantil vasco en la URSS. De la Guerra Civil a la Segunda Guerra Mundial (1937-1945). *Vasconia*, 38, 939-966. BIBLID [1136-6834 (2012), 38; 939-966]

- Iordache Cârstea, L. (2019). Españoles tras las alambradas. Republicanos en los campos franceses, nazis y soviéticos (1939-1956). *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*. No.1 extraordinario, 19-65. <https://doi.org/10.20318/hn.2019.4720>
- Iordache Cârstea, L. (2013). El exilio de los pilotos y marinos Españoles en la Unión Soviética. *Trocadero*, 25, 81-101, ISSN 0214-4212, DOI: <http://dx.doi.org/10.25267/Trocadero.2013.i25.05>
- Kononenko, Helen. (1.5.1937). Spanish Children in USSR, *Moscow News*.
- Korcheck, K. (2014). "Nuestro querido padre Stalin:" Letters of War and Exile in Emma Riverola's. *Cartas desde la ausencia*. *Letras Hispanas*, 10.(1), 32-46.
- Ковалев (Kovalev), Б.Н. (2014), Советские Журналисты О Голубой Дивизии Под Ленинградом (1942-1944 ГГ. Вестник Новгородского Государственного Университета, 83(2), 34-38.
- Moreno Izquierdo, R. (2017). *Los Niños de Rusia*. Barcelona: Crítica.
- Moreno Juliá, X. (2009) Los muertos de la División Azul. *Historia, antropología y fuentes orales*, 42, 85-92.
- Moreno Juliá, X. (2015). *La División Azul: sangre española en Rusia, 1941-1945*, Barcelona: Crítica.
- Moreno Juliá, X. (2018). Spain, David Stahel (Ed.), *Joining Hitler's Crusade*. 193-213. Cambridge University Press. DOI: 10.1017/9781108225281
- Moreno Juliá, X. (2012). La División Azul en el contexto de las relaciones entre la España de Franco y la Alemania nazi, *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 34, 65-90. DOI: https://doi.org/10.5209/rev_CHCO.2012.v34.40064
- Moscow News* 4.8.1937
- Moscow News* 4.10.1937
- Nicolás Marín, E. (2003). La integración de los niños y jóvenes en la emigración de la Guerra civil: el caso de la Unión Soviética. *Anales de Historia Contemporánea*, 19, 59-73.
- Niños de Rusia, Todas Las Casas, Casas en la Retaguardia (2ª y 3ª evacuaciones), (<https://www.ninosderusia.org/project/las-casas-de-ninos/>)
- Núñez Seixas, X.M. & Beyda, O. (2023). 'Defeat, Victory, Repeat': Russian Émigrés between the Spanish Civil War and Operation Barbarossa, 1936–1944. *Contemporary European History*, 1(16). <https://doi.org/10.1017/S0960777323000085>
- Paine, Stanley G. (1961). *Falange: A History of Spanish Fascism*, Stanford: Stanford University Press.
- Payne, S. G. (2011). *Spain A Unique History*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Payne, S. G. (2008). *Franco and Hitler: Spain Germany and World War II*. Orwigsburg: Yale University Press.
- Reverte, J. M. (2012). Por qué fueron a Rusia. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 34, 15-29. DOI: https://doi.org/10.5209/rev_CHCO.2012.v34.40062
- Rodríguez Jiménez, J. L. (2009). Ni División Azul, ni División Española de Voluntarios: El personal forzado en el cuerpo expedicionario enviado por Franco a la URSS. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 31, 265-296.
- Сагомонян (Sagomonyan) A. A. (2022). Испанцы на фронтах Великой Отечественной войны. Новая и новейшая история, 66(1), 227-239. DOI: 10.31857/S013038640018289-5
- Salas, R. (1989). La División Azul. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, 2, 241-269. <https://doi.org/10.5944/etfv.2.1989.2683>
- Tamburri Barriain R. & García Elorz J. M. & Navarro Suay R. & García Cañas R. (2017). El apoyo sanitario de la división española de voluntarios (1941-1943): elementos para una revisión. *Sanidad mil.* 73 (3), 189-201. <https://dx.doi.org/10.4321/s1887-857120170003000010>
- Torres García, F. (2018). *Cautivos en Rusia. Los últimos combatientes de la División Azul*. Madrid: Actas.

Viciana Martínez-Lage, A. (2018). 700 Los almerienses de la División Azul. Segunda edición ampliada
Almeria: Instituto de Estudios Almerienses.